

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ**

**КАФЕДРА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА, ІСТОРІОГРАФІЇ
ТА СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН**

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА МАГІСТРА

на тему: «Стратегії виживання населення Запорізького краю в умовах
Голодомору 1932-1933 рр.»

Виконав: студент 2 курсу, групи 8.0328-і
спеціальності: 032 історія та археологія
освітньої програми: історія

Рябченко Дмитро Миколайович

Керівник: завідувачка кафедри
джерелознавства, історіографії та спеціальних
історичних дисциплін, доцент, к.і.н.

Головко Ю.І.

Рецензент: доцент кафедри джерелознавства,
історіографії та спеціальних історичних
дисциплін, доцент, к.і.н.

Іріюглу Ю.О.

Запоріжжя
2019 рік

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Історичний факультет

Кафедра джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін

Освітній рівень: магістр

Спеціальність: 032 історія та археологія

Освітня програма: історія

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач _____ **кафедри**
джерелознавства, історіографії та
спеціальних _____ **історичних**
дисциплін

_____ **Ю.І. Головка**

«___» грудня 2019 року

З А В Д А Н Н Я
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ МАГІСТРА СТУДЕНТУ

Рябченку Дмитру Миколайовичу

1. Тема роботи: «Стратегії виживання населення Запорізького краю в умовах Голодомору 1932-1933 рр.».

Керівник роботи: кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Головка Юлія Іванівна.

затверджені наказом ЗНУ від «06» травня 2019 року № 655-с.

2. Строк подання студентом роботи: 19 грудня 2019 р.

3. Вихідні дані до роботи: Книги реєстрації актів цивільного стану про народження по Ленінському району (Дніпробуд) м. Запоріжжя. 29.08.1935 – 29.09.1935. ДАЗО. Ф. Р-5593. Оп. 13. Спр. 424. 309 арк.; Коротка інформація місії Нансена повноважному представникові УСРР при всіх закордонних організаціях допомоги голодуючим про стан і перспективи допомоги голодуючим *Голод 1921–1923 років в Україні: Зб. Документів і матеріалів* / АН України, Ін-т історії України; упоряд. О. Мовчан; Відп ред. С. Кульчицький. Київ : Наукова думка, 1993. 240 с. С. 194–197.; Международная Комиссия по расследованию голода 1932 – 1933 гг. на Украине. Итоговый отчет / Пер. с англ. Киев : Отделение редакционно-издательской и рекламной деятельности УкрЦЭНДИСИ, при поддержке Палаты украинских адвокатов Канады, 1990. 147 с.; *Національна книга пам'яті жертв Голодомору. Запорізька область*. Запоріжжя : Дике поле, 2008.

1080 с.; Орхівська справа 1932-1933 Документи та матеріали / Упоряд. В. Ткаченко. Київ : Ін-т археографії, 2015. 312 с.

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити): проаналізувати причини Голодомору; дослідити перебіг Голодомору в Запорізькій області; з'ясувати стратегії виживання селян в роки Голодомору; проаналізувати поведінкові рецепції місцевих виконавців Голодомору; з'ясувати моделі поведінки партійної еліти запорізького краю.

5. Перелік графічного матеріалу: немає

6. Консультанти розділів роботи:

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
Розділ 1	Головко Ю.І.	10.02.2019	10.02.2019
Розділ 2	Головко Ю.І.	28.03.2019	28.03.2019
Розділ 3	Головко Ю.І.	15.04.2019	15.04.2019

Дата видачі завдання: 10 лютого 2019 р.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів дипломного проекту (роботи)	Строк виконання етапів проекту (роботи)	Примітка
1.	Вступ. Вивчення проблеми, опрацювання джерел та публікацій	лютий, 2019 р.	<i>виконано</i>
2.	Написання першого та другого розділів	березень 2019 р.	<i>виконано</i>
3.	Написання третього розділу	квітень 2019 р.	<i>виконано</i>
4.	Написання висновків, комп'ютерний набір роботи	жовтень 2019 р.	<i>виконано</i>

Студент _____
(підпис)

Рябченко Д.М.
(прізвище та ініціали)

Керівник роботи _____
(підпис)

Головко Ю.І.
(прізвище та ініціали)

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____
(підпис)

С.С. Черкасов
(ініціали та прізвище)

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота магістра на тему «Стратегії виживання населення Запорізького краю в умовах Голодомору 1932-1933 рр.» складається з 84 сторінок, містить 35 джерел, 39 монографій та статей.

Категорії та поняття, що найбільш часто зустрічається у роботі: Голодомор, стратегія виживання, сурогатне харчування, девіація.

Об'єктом дослідження даної роботи є Голодомор на території Запорізького краю.

Предметом даної роботи є з'ясування стратегій виживання населення Запорізької області.

Мета роботи полягає в тому, щоб розкрити специфіку стратегій виживання різних категорій населення: селян, партійної номенклатури, рядових виконавців Голодомору 1932-1933рр. в Запорізькій області.

Наукова новизна цієї роботи є сучасний погляд на стратегії виживання населення нашого краю в роки Голодомору. Ми проаналізували раціон харчування людей, що голодували, а також представників партійної еліти, які, навпаки, отримували забезпечення продуктами від держави, ми з'ясували причини проявів девіантної поведінки населення в 1932–1933 роках.

В ході дослідження, ми прийшли до наступних *висновків*: Справжньою трагедією ХХ століття для України став голодомор 1932-1933 років. Сталін та його найближче оточення знали про трагічне становище селян, але все це розцінювалося як «безгосподарність», «куркульський саботаж», «правоухильництво» тощо. Щоб припинити голодну смерть селян, керівництво деяких районів та сільрад наслідувалося протистояти такій політиці. Селяни нерідко чинили опір насильству. Крім «баб'ячих бунтів» і «волинок», зафіксовані масові виступи селянства нашого краю проти злочинної політики влади. Широке розгортання антилюдської, злочинної за своїм характером та метою хлібозаготівельної кампанії привело до масового голоду по всій Україні, у тому

числі і на Мелітопольщині. Сільське населення, позбавлене «буксирами»-активістами не лише зерна, а практично всього продовольства, було приречене на вимирання. Не на багато краще становище склалося і для мешканців міст Запорізького краю, за винятком працівників великих підприємств, що проходили за першим списком постачання (Дніпрогес, «Запоріжсталь» та ін.). Проте, згідно з архівними документами, і в Запоріжжі, і в менших містах також були випадки голодних смертей. Втім, як показують факти, смертність у місті не йшла ні в яке порівняння з тим, що відбувалося в сільській місцевості. З місць до державних і партійних установи вже з початком зими почали надходити розпачливі повідомлення про дедалі зростаючу кількість голодних смертей та опухань від голоду.

Люди масово вживали у їжу сурогати: лебедяники (оладки із лебеди), кору дерев, листя, навіть котів, собак, ворон. Поширеним було так зване «виливання ховрашкі» - виманювання тварин із їх норок, щоб потім зварити та спожити їх м'ясо.

В той же час партійна номенклатура – опора влади у реалізації політики Голодомору, забезпечувалася сповна.

Нажаль, такі трагедії, як Голодомор супроводжується зміною моделей поведінки. Відбуваються девіації: суїцидальні настрої, людоїдство, труподство. Загалом, наслідки Голодомору українське суспільство відчуває до сих пір. Ми не можемо спростувати того факту, що після тривалих голодних стресів, люди похилого віку, намагаються створити запаси продовольства чи борошна. Й ніякі вмовляння щодо беззмістовності таких накопичень, на них не діють. Люди, що пережили Голодомор по сей день не можуть позбутися страху голоду.

SUMMARY

Master's qualification work on the theme "Strategies for the Survival of the Population of Zaporizhzhya Territory in the Holodomor of 1932-1933." Consists of 84 pages, contains 35 sources, 59 monographs and articles.

Key words: Holodomor, survival strategy, surrogacy, deviation

The research object of master's thesis there is a famine on the territory of the Zaporizhia region.

The subject of the research work: is to find out strategies for the survival of the population of Zaporizhzhya region.

The aim of the research: is to reveal the specifics of survival strategies for different categories of population: peasants, party nomenclature, ordinary executors of the Holodomor of 1932-1933. in the Zaporozhye region.

The novelty of the work is a contemporary look at the survival strategies of the population of our region during the Holodomor. We analyzed the diet of the starving people as well as the representatives of the party elite who, on the contrary, were provided with food from the state, we found out the causes of the deviant behavior of the population in 1932-1933.

Conclusions. The Holodomor of 1932-1933 became a real tragedy of the twentieth century for Ukraine. Stalin and his entourage knew about the situation of the peasants. In order to end the starvation of the peasants, the leadership of some districts tried to oppose such a policy. Peasants often resisted violence. In addition to "baby riots" and "bagpipes", mass demonstrations of our peasants against the criminal policy of the authorities were recorded. The rural population was deprived of almost all food, was doomed to extinction. The situation in cities was difficult, with the exception of workers at large enterprises. According to archival documents, cities also had starvation deaths. But most of the famine swept the villages. People massively consumed substitutes: bark

of trees, leaves, cats, dogs, ravens. At the same time, the party elite, the pillar of power in the implementation of the Holodomor policy, was fully ensured.

Unfortunately, such tragedies as the Holodomor are accompanied by a change in behavior patterns. People who survived the Holodomor still can not get rid of the fear of hunger.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	6
1.1. Історіографія роботи.....	6
1.2. Джерельна база.....	14
1.3. Методологія дослідження.....	23
РОЗДІЛ 2. ГОЛОДОМОР НА ТЕРИТОРІЇ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ	26
2.1. Передумови та причини Голодомору.....	26
2.2. Чубарівська справа: стратегії виживання супротивників влади.....	37
2.3. Оріхівська справа як стратегія існування районного керівництва.....	42
РОЗДІЛ 3. СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ НАСЕЛЕННЯ ЗАПОРІЖЧИНИ ..	50
3.1. Раціон харчування селян.....	50
3.2. Рівень забезпечення місцевої партійної еліти.....	57
3.3. Соціальна девіація під час Голодомору.....	61
ВИСНОВКИ	70
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	73

ВСТУП

Актуальність теми. З багатьох трагедій українського народу, які сталися протягом лише одного ХХ ст., найбільш важко і боляче писати про Голодомор 1932–1933 рр. Взагалі, люди про нещастя воліють згадувати менше, оскільки вони викликають негативні емоції та хвилювання. Попри чималу кількість робіт з історії Голодомору написаних до цього часу, спробуємо ще раз поглянути на події, які сталися на теренах Запорізького краю.

Кажемо нині село постаріло. А це ж прямий наслідок Голодомору. Ми з болем говоримо сьогодні про геноцид українського народу, непоправно підірваний Голодомом 1932 – 1933 років. Що ж забрали з собою в могили ті мільйони великомучеників голодного року? Не тільки те, що вони самі могли створити на цьому світі, а й те, що і чого вони так і не передали нащадкам.

Сяюче провалля утворилося на місці 1933 року в демографічній структурі населення України. А пішли ж найкращі, несли в могилу найкоштовніше, що є в нації – гени розуму, здоров'я, людяності і відваги, всіх мислимих людських чеснот і талантів обривався живий ланцюг поколінь українському народові, якого ніколи не щадила доля, було завдано удар, якого він ще не знав.

Багато часу минуло, а біль і досі не вщухає, не гояться рани в серцях тих, хто на власні очі побачив, вистраждав і пережив голод, хто знайшов у собі сили піднятися із мороку минулого, щоб продовжити життя, щоб пам'ятати. Пам'ятати вічно.

Пам'ять про Голодомор не лише в монументах і молебнях. Сьогодні ми – нащадки тих, хто пережив геноцид і кому це не судилося вижити, повинні докласти всі зусиль, щоб бачити завтра України світлим, а не оповитим мороком страхіття та винищення. Ми просто зобов'язані це зробити пам'яттю безвинних жертв.

Об'єктом дослідження даної роботи є Голодомор на території Запорізького краю.

Предметом даної роботи є з'ясування стратегій виживання населення Запорізької області.

Виходячи з того, що тема дослідження є актуальною, **мета роботи** полягає в тому, щоб розкрити специфіку стратегій виживання різних категорій населення: селян, партійної номенклатури, рядових виконавців Голодомору 1932-1933 рр. в Запорізькій області.

Для реалізації мети дослідження можемо виділити наступні **завдання**:

- проаналізувати причини Голодомору 1932-1933 рр.;
- дослідити перебіг Голодомору в Запорізькій області;
- з'ясувати стратегії виживання селян в роки Голодомору;
- проаналізувати поведінкові рецепції місцевих виконавців Голодомору;
- з'ясувати моделі поведінки партійної еліти запорізького краю.

Хронологічні рамки дослідження – 1932-1933 роки в Запорізькій області.

Дослідження даної роботи охоплюють період з 1932 по 1933 рр. Нижня межа обумовлена початком «суцільної» колективізації приватних селянських господарств. Верхня хронологічна межа дослідження пояснюється закінченням штучно організованого Голодомору 1932-1933рр.

Територіальні рамки дослідження охоплюють Запорізьку область. На 1932 р. наша область була складовою Дніпропетровської області, тому, здійснюючи порівняльний аналіз подій, ми, іноді, розширюємо територіальні межі. Зважаючи, що нашою «малою батьківщиною» є Пологи́вський район, ми часто звертаємося, власне, до регіональної історії.

Методи дослідження – загальнонаукові методи аналізу та синтезу, систематизації, узагальнення, спеціально-історичні (історико-генетичний, проблемно-хронологічний).

Науковою новизною цієї роботи є сучасний погляд на стратегії виживання населення нашого краю в роки Голодомору. Ми проаналізували раціон харчування людей, що голодували, а також представників партійної еліти, які, навпаки, отримували забезпечення продуктами від держави, ми з'ясували причини проявів девіантної поведінки населення в 1932–1933 роках.

Практична цінність одержаних результатів полягає в тому, що презентованими матеріалами можуть скористатися вчителі та викладачі, школярі, студенти у доповідях, творах, рефератах.

Теоретична цінність полягає у можливості використання матеріалів для інформування суспільства щодо злочинів радянського режиму в Україні. Данні роботи можуть слугувати інформаційними повідомленнями для засобів масової інформації в рамках проведення Днів пам'яті жертв Голодоморів, під час проведення меморіальних заходів, уроків пам'яті тощо.

Структура роботи – визначається змістом проблеми, метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку джерел, літератури. Загалом 80 сторінок машинописного тексту. При написанні роботи використано 31 одиниць джерел та 27 – літератури.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія роботи

Проголошення незалежності України, зміна політичної системи, проведення політичного курсу, спрямованого на розгортання процесів демократизації українського суспільства, вплинули на всі сфери суспільного життя в країні, не оминувши й науку. Виникла необхідність зміни радянської схеми історії України та утвердження її національної концепції. Однією з центральних проблем нової концепції став Голодомор 1932–1933 рр. та його відповідна політико-правова оцінка, що й досі викликає гострі дискусії в історичній науці і суспільстві. Українським історикам стали доступні праці їх колег з діаспори, що значно розширило дослідницькі можливості вітчизняної науки. Актуальність даної теми полягає в тому, що розвиток наукових досліджень, присвячених трагічним подіям голодного лихоліття 1932–1933 років, спричинив, за відносно короткий проміжок часу, появу значного масиву історичної літератури, що зумовило необхідність історіографічного осмислення проблеми.

В даному розділі ми охарактеризуємо історіографічні школи та напрями їх дослідження. Кожен автор в тій чи іншій мірі обов'язково торкався питання аналізу стратегій виживання населення. Ми умовно виділили групи досліджень: діаспорні студії, українська історична думка, російська, європейська та американська історіографія, регіональні дослідження.

Започаткували традицію трактування подій 1932–1933 років в Україні як геноциду українські історики в діаспорі. На початку 1980-х років з нагоди п'ятдесятих роковин Голодомору, було опубліковано серію розвідок, які ідентифікували Голод 1932–1933 років як геноцид.

В Україні про Голодомор 1932–1933 років заговорили лише під час горбачовської перебудови. Дослідники по-різному визначають передумови,

причини та характер Голоду 1932–1933 років. Українські науковці – Федір Турченко, Станіслав Кульчицький, Анатолій Бахтін, Микола Шитюк [53; 54; 55] та ін. – обґрунтовано доводять, що Голодомор 1932–1933 років в Україні був результатом спланованих системних заходів та виступив одночасно інструментом знищення соціальної бази народного опору радянській владі в Україні.

С.В. Кульчицький вперше в українській історіографії радянського періоду зайнявся розглядом такого проблемного питання, як голод [42; 43; 44].

Історіографію проблеми можна поділити на декілька етапів. З 1930-х до другої половини 1950-х років у радянській історіографії такої проблеми нібито не існувало. Замовчування Голодомору було наслідком сталінсько-тоталітарної системи, яка повністю контролювала історичну науку. Друга половина 1950-х – перша половина 1960-х років – період, пов'язаний із крахом сталінської епохи. Праці даного періоду мимохіть торкалися трагедії 1930-х рр., автори наголошували на так званих «перегінах» сталінської колективізації. Проте із приходом до влади Л. Брежнєва, історична наука знову повернулася до концепції замовчування Голодомору. Період застою (1960-ті – перша половина 1980-х років), став епохою неосталінізму та реставрації старої ідеології.

На новітньому етапі історіографії (етап перебудови 1985–1991 рр. та з 1991 р. по сьогодні) проблема Голодомору 1932-1933 рр. висвітлюється з суто наукових позицій і має багато фактичного матеріалу, який з'явився у зв'язку з доступом до архівних матеріалів.

Однак, слід відзначити, що за межами СРСР знали і ніколи не забували про цю трагічну сторінку в історії українського народу. Як твердить канадський дослідник Роман Сербин, – «Голодомор займав особливе місце в колективній пам'яті української діаспори Канади» [58].

Навколо цього питання в західній літературі тривалий час точаться жваві дискусії. Одні вважають голод непередбачуваним результатом економічної катастрофи, а інші твердять, що це не побічний наслідок, а кінцева мета певних

дій на урядовому рівні. Вони вважають голод зряддям ретельно розпланованого й холоднокривно здійсненого геноциду. В українській діаспорі поширене уявлення ще й про те, що Сталін за допомогою штучно створеного голоду винищував саме українське селянство – чи то на Кубані, чи в Північному Казахстані.

Наша мета полягає у спробі розглянути та проаналізувати стрижневі моменти проблеми, вивчення теми Голодомору в українській та закордонній історіографії.

Аналіз основних публікацій з проблем Голодомору переконливо свідчить, що за кордоном і в Україні ведеться велика робота в цьому напрямку. Але слід зазначити, що наявна література ще не вичерпує повною мірою проблеми трагедії українського народу в 1932–1933 рр., потрібні подальші наукові розробки з метою уточнення чисельності жертв Голодомору, його масштабів, специфіки в різних районах України та його наслідків.

Одними з перших про голод в Україні та кількість жертв повідомили світовій громадськості ще в березні-травні 1933 року зарубіжні дипломати та кореспонденти. Ці повідомлення містять конкретний фактичний матеріал, в якому дається оцінка й аналіз тих трагічних подій, тому їх слід розглядати і як джерела, і як наукові дослідження. Причиною голоду автори повідомлень називали поспішні темпи переведення сільського господарства на соціалістичні рейки, інформували про антинародні методи проведення колективізації, великий дефіцит хліба, називали райони і розмах голоду, масштаби поширення злочинності, звинувачували радянську владу в бездіяльності і небажанні вести боротьбу з голодом. У донесеннях своїм урядам і матеріалах у газетах, дипломати та кореспонденти називають і перші цифри жертв – від 1 до 4 млн. Доповідаючи уряду про масштаби голоду в Україні, італійський консул у Москві Сержио Граденіго в травні 1933 року стверджував, що уряд Москви заздалегідь і штучно підготував голод за допомогою жорсткої реквізиції для того, щоб «провчити

селян» і, що метою політики Москви є прагнення «покласти край українській проблемі за кілька місяців коштом 10-15 мільйонів душ» [3].

Проте, були й такі, які твердили про відсутність голоду в СРСР, зокрема в Україні. Шляхом влаштування маскарадних засобів та відвезення іноземців у заздалегідь визначені і приготовлені села та домівки, владі вдалося обманути відомого політичного діяча, у минулому прем'єр-міністра Франції Е. Еррію, американських журналістів Е. Шервуда та У. Дюранті, які у своїх заявах та публікаціях заперечували голод в Україні. Правда, У. Дюранті за те, що він, єдиний із західних журналістів, брав інтерв'ю у Сталіна, змушений був, проявляючи лояльність до Москви, писати одне, а в бесідах з керівниками англійського посольства – говорити інше. Саме він, у бесіді з ними, навів вражаючі цифри жертв – загальна кількість померлих в СРСР 10 млн, з них в Україні – 4-5 млн. [3, 57-58].

Одними з перших тему Голодомору в Україні почали досліджувати канадські вчені з української діаспори. Уже під час перших відомостей про Голодомор, діаспора прагнула подати харчову допомогу і постійно інформувала світову громадськість про перебіг та наслідки голоду, друкувала до річниць Голодомору спогади очевидців та різноманітні науково-популярні збірники.

Серед публікацій, присвячених 20-річчю трагедії, вирізняється двотомний довідник «Чорні справи Кремля: Біла книга» [4], збірник «Голод 1933 року в Україні: свідчення про винищення Москвою українського селянства» [5], і праця Д. Солов'я «Стежками на Голготу» [6]. Ці видання є надійним історичним джерелом для розкриття питань голоду 1932-1933 рр. в Україні, оскільки побудовані на спогадах свідків трагедії.

Особливо поживалась така дослідницька робота у 70-80-х роках, коли в Канаді та США проводилася широка кампанія у зв'язку з 50-річчям голоду в Україні. У пресі, на Міжнародних наукових конференціях у Монреалі, Торонто, Вашингтоні та інших містах проти сталінського керівництва СРСР було висунуто

звинувачення в тому, що голод був спровокований для знищення селянства – бази українського націоналізму, надруковані матеріали дипломатичних архівів зарубіжних країн, свідчення очевидців [7].

Для інформування широких кіл громадськості в 1984 р. у Монреалі виходить 55-хвилинний документальний фільм «Жнива скорботи», знятий С. Новицьким та І. Луговим.

Щодо західної історіографії, то варто згадати про Роберта Конквеста у своїй монографії «Жнива скорботи» пояснює нам причини виникнення Голодомору, становище українського народу під час голоду, розповідає про дитячу долю та позиції влади. Борис Хандрос у своїй документальній повісті «Смертні листи» на прикладі свого рідного села розповідає нам про всі жахи Голодомору 1932-1933 років.

Ен Еплбаум, відома журналістка та дослідниця історії Східної Європи (за книжку про ГУЛАГ її було удостоєно Пулітцерівської премії, у своїй нещодавній роботі, яка вийшла у 2017 році – «Червоний голод: Війна Сталіна проти України» дослідниця привертає увагу до трагічних подій на Україні 1932 – 1933 років. Важливим є факт співпраці авторки з українськими істориками та історично-архівними інституціями (професор Сергій Плохій та Гарвардський Інститут Українських Досліджень). Авторка говорить, що доступ до українських архівів дав їй змогу глибше і більш повно охарактеризувати дану тему, ввести до наукового обігу нові факти й історичні документи. Ен Еплбаум доводить, що не дивлячись на усю трагічність цього явища та його катастрофічні масштаби, Голодомор все ж таки не можна називати геноцидом українського народу. Але перед тим як критикувати висновок американської дослідниці варто згадати, що авторка – закордонний історик і журналіст, але аж ніяк не юрист, тому її твердження треба аналізувати і з ними треба сперечатися. Важливість цієї роботи полягає у тому, що вона привертає загальну увагу читача до проблеми голоду 1932 – 1933 років на

Україні, виносить її на більш високий рівень, спонукаючи громадськість до нових досліджень цієї теми.

Голодомор він визначає, як перший по жорстокості каральний засіб, що Сталін застосував проти колгоспників, які намагалися продуктивно працювати тільки на власній присадибній ділянці, а не задля благ громадського господарства.

Також слід згадати таку роботу Василя Марочко, як «Територія Голодомору 1932-1933 рр.» [50]. Автор книги у науково-популярному форматі висвітлює інформацію щодо формування територіального окреслення Голодомору 1932-1933 рр. Простежено відмінні риси між голодом та Голодомором, показано процес трансформування українського голоду у Голодомор-Геноцид. Задля порівняння розглянуто ситуацію в Україні поряд з Голодомором на Кубані, в Казахстані та Поволжі. Автор науковим чином проілюстрував, що вияви голоду в інших частинах Росії, зокрема і прикордонних з Україною регіонах не мали характеру Голодомору, як знаряддя упокорення нації, і вони не були викликані цілеспрямованим курсом Москви на знищення населення шляхом терору голодом, на відміну від тих подій, які мали місце на Україні.

Сучасна українська дослідниця теми Голодомору 1932 – 1933 років на Україні Тетяна Боряк [32] у своїй статті «Продовольча допомога Кремля як інструмент Голодомору в Україні» описує ситуації примарної допомоги голодуючим з боку радянської влади. Дослідниця висловлює думку, що надання допомоги в тогочасних умовах і на проаналізованих нею засадах є таким самим інструментом геноциду, як і режим «чорної дошки» та мор людей голодом, що були спрямовані на вдосконалення механізму, за допомогою якого держава відбирала у людей останні засоби до існування.

Автор зазначає: «Сама допомога, як виявляється, підлягала поверненню з відсотками, нічим, власне, не відрізняючись від позики. Відтак вона уособлювала жорсткий державний визиск, говорячи сучасною мовою – державний рекет».

Єдина робота, яка висвітлює роль адміністративних репресій радянської влади у хлібозаготівельній кампанії в українській історіографії голоду 1932 – 1933 років належить Наталі Романець – професорці Криворізького університету. У цій роботі розкривається сутність застосування найголовніших засобів репресій проти українського селянства (занесення на «чорну дошку», депортація та експропріація селян, масове накладення штрафів, товарна блокада). Дослідниця зазначає, що трагедію Голодомору 1932–1933 років зумовили усі вищеназвані чинники [33, 36].

Російські дослідники традиційно спростовують Голодомор. Наприклад, І. Данилов у праці, що висвітлює запровадження сталінської колективізації зазначав, що Поволжя менше постраждало від голоду, ніж Україна [35, 16]. Ще одному російському досліднику Н. Іваницькому на початку 1990-их вдалося оприлюднити багато матеріалів, що стосуються організації запровадження всесоюзного Голоду 1932–1933 років. Він говорить про заходи репресивного режиму «чорної дошки», що були застосовані проти українських та кубанських селян, та наводить деякі дані щодо українських колгоспів, які були занесені до «чорного» списку у грудні 1932 р. Він також чітко зазначив різницю між репресіями 1932–1933 та 1929–1931 років, у першу чергу, в їх направленості на все селянство, та використання нових на той час форм економічного та адміністративного тиску [35, 11].

Назагал російська історіографія голоду 1932–1933 років в СРСР відрізняється одним засадничим недоліком. Замість того, щоб досконало досліджувати причини, обставини, характер голоду на території Російської Федерації, зокрема його особливості та складові, вона, очевидно, відчуючи себе правонаступницею загальносоюзної історичної науки, повсякчас і підкреслено веде мову про «общесоюзную трагедию Голода 1932–1933 годов». У цей контекст, на думку провідних російських істориків старшого покоління (В. Данилов, Н. Івніцький, І. Зеленін) та сучасного дослідника В. Кондрашина, обов'язково повинен уписатися український Голодомор як такий, що нічим не відрізнявся від загальносоюзного голоду. Така позиція не є конструктивною. Російські історики

змушені весь час озиратися на українських колег, приділяти значну частину своїх праць спростуванню тез та думок останніх.

Регіональна історія представлена працями краєзнавців та істориків. М.Єременко у своїй роботі «Українська голгофа 1921-1923 1932-1933 1946-1947 (спогади очевидців, архівні документи та роздуми сучасника про три радянські Голодомори)» розповідає нам у доступній формі про причини, хід та наслідки трьох Голодоморів, показує жахи тих страшних подій у спогадах очевидців. У книзі В.Тимофєєва «Неоголошена війна» подані спогади потерпілих, архівні документи та роздуми сучасника про Голодомор 1932-1933 років. «Голодомор 1932-1933: Запорізький вимір» завдяки різним статтям науковців розповідає нам про різні аспекти Голодомору [52].

Події Голодомору на теренах Пологівського району досліджував місцевий краєзнавець та журналіст М. Ємець [38]. Ще наприкінці 1980-х рр. він опублікував ряд розвідок, які спиралися на свідчення очевидців. Одним з перших М. Ємець опитував та оприлюднював злочини тоталітарного режиму на теренах Пологівщини.

Таким чином, проаналізувавши історію вивчення сучасної історіографії Голодомору 1932-1933 років, можна зробити наступні висновки: по-перше, незважаючи на надзвичайно великий масив наукової літератури, присвячений Голодомору 1932-1933 рр., історіографічна складова проблеми залишається практично не розробленою. На нашу думку, це можна пояснити тим, що новітня історіографія голоду є відносно «молодим» явищем. По-друге, повноцінні історіографічні дослідження розвитку історичної думки в контексті Голодомору 1932-1933 рр. в Україні пред'явлені лише в українській та російській науковій літературі, у той час, як західна історична наука практично не торкалась проблеми, що зумовлено особливостями її розвитку. В європейській та англо-американській історіографії проблема Голодомору 1932-1933 рр. не виділена в окремий напрямок досліджень, а розглядається в контексті економічної історії

СРСР та аграрної історії Східної Європи. По-третє, порівнюючи історіографічний аналіз російських та українських істориків, можна виділити одну спільну рису: дослідники, звертаючись до історіографії, намагаються обґрунтувати власні концептуальні підходи до дослідження подій 1932-1933 років [13].

Отже, історіографічна база є різноплановою, проте більшість робіт має узагальнюючий характер, автори намагаються комплексно розглянути причинно-наслідкові зв'язки, з'ясувати сутнісні, фактичні прояви Голодомору як у загальноукраїнському, так і в регіональному вимірі. Проте, спеціальної роботи, присвяченої аналізу стратегій виживання, на сьогодні немає. Такий висновок підвищує актуальність нашої роботи, а запорукою успішного розв'язання завдань має виступити джерельна база.

1.2. Джерельна база

Минуле століття залишило в пам'яті українського народу дуже багато спогадів. На жаль, більшість з них пов'язані не з найкращими подіями. Дві світові війни, масові репресії проти українського народу, але найстрашнішими з них були події, які увійшли до нашого життя під назвою Голодомор 1932-1933 рр.

Більшість українських науковців наполягають на думці, що події 1932 – 1933 років були Геноцидом українців. Позиція українських дослідників набула юридичного обґрунтування після введення в дію Закону України № 376 – V «Про Голодомор 1932 – 1933 років в Україні» від 28 листопада 2006 р. Прийняття Закону відкрило можливості для оприлюднення архівних документів, які раніше перебували під грифом «секретно». Упродовж 2006-2009 рр. в Україні опубліковано серію збірників архівних документів та матеріалів, у яких відображено характер та масштаби трагедії 1932 – 1933 рр. [15, 10].

За останні роки в Україні видано чимало наукових досліджень і документальних збірників присвячених подіям колективізації та Голодомору 1932 – 1933 років. Видання Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933

років в Україні стало одним із найбільш вагомих результатів діяльності з дослідження Голодомору та вшанування пам'яті його жертв [15]. Том, присвячений Запорізькій області, включає ряд документів, присвячених, власне Пологівському району. Аналізуючи ці джерела, ми виявляли інформацію, щодо стратегій виживання людей в ці роки. Разом з тим актуальним залишаються регіональні дослідження та видання документальних збірок присвячених трагічним подіям в житті українського народу кожного регіону, що дасть можливість більш детально розібратися і дати оцінку ходу, темпам, масштабам та наслідкам «соціалістичних перетворень» на селі.

Сьогодні постійно згадуємо про ці страшні події. Зокрема, в 2002 році Президент України виголосив Звернення до українського народу в зв'язку з Днем пам'яті жертв Голодомору та політичних репресій, який відзначаємо в четверту суботу листопада. Упродовж 2002–2003 років Верховна Рада України ухвалила тексти постанов, проведено круглі столи, семінари тощо. Ця жорстока подія, яка забрала життя багатьох людей, залишиться в наших серцях назавжди.

Окрему групу складають документи та матеріали вищих союзних та республіканських партійних органів та органів влади і управління – постанови ЦВК та РНК СРСР, Верховного суду та ОДПУ СРСР, телеграми та листи партійний і державних керівників, постанови РНК УСРР, матеріали ДПУ УСРР, Народного комісаріату юстиції УСРР, Народного комісаріату земельних справ УСРР, Українського колгоспного центру, комітету державної безпеки по Запорізькій області.

За принципом походження на декілька досить великих груп можна розділити ті історичні джерела, які дають змогу розкрити тему.

До першої групи можемо віднести офіційні партійні, партійно-радянські та радянські акти: директиви, рішення та постанови ВКП(б), ЦК КП(б)У; ВЦИК СРСР, ВУЦВК, закони УСРР і СРСР, інструкції та постанови СНК СРСР, РНК УСРР, інструкції, роз'яснення, директиви, та накази народних комісаріатів

внутрішніх справ, робітничо-селянської інспекції, землеробства, юстиції, фінансів, торгівлі; інших органів, що керували сільським господарством: Вукоопспілки, МТС, Трактороцентру, Укрколгосп центру, тощо. До цієї групи також можна віднести документи, що надходили з Генеральної прокуратури, ОГПУ, та безлічі інших карально-репресивних структур авторитарного радянсько-комуністичного режиму. На обласному рівні – це рішення та постанови обкомів КП(б)У, обласних та районних виконкомів, місцевих парторганів [15, 20 25, 60].

20 листопада 1932 року уряд УСРР видав постанову «Про заходи посилення хлібозаготівлі», виконання якої призвело до позбавлення українських селян продовольства і, як слідство з цього до масового Голодомору. 21 листопада Раднарком УСРР провадив подвійне оподаткування так званих «індусів» – індивідуальних селянських господарств. Це свідчить про навмисне і свідоме створення умов для виникнення Голодомору на Україні, тому що і уряду УСРР, і уряду СРСР було відомо про ситуацію на селі і більшовицькі керівники усвідомлювали наслідки своїх постанов та розпоряджень.

В листі до Шолохова Сталін писав, що «...хлібороби... проводили... саботаж і не проти були залишити робітників, Червону Армію без хліба. Той факт що саботаж буз тихим та ззовні невинний (без крові), – цей факт не міняє і того, що поважні хлібороби вели «тиху війну» з Радянською владою. Війну на змор, дорогий товариш Шолохов». Це показує відношення радянського керівництва до селянства, коли невиконання ним завищених планів хлібозаготівель сприймалося як об'явлення війни, саботаж [15, 80].

У постанові «Про заходи посилення хлібозаготівлі» зазначалося що потрібно «припинити видачу будь-яких натуральних авансів по всіх колгоспах, що незадовільно виконують плани хлібозаготівель». Ті колгоспи, які вже видали натураванси, повинні були організувати повернення селянами назад «незаконно розданого хліба». Тобто більшовики позбавляли колгоспників хліба, а тих, хто не

пішов до колгоспу, обкладали величезними податками. Торгівлю зерном було заборонено, зерно фактично вилучалося з сімейного ужитку.

Саме такі офіційні документи та їх впровадження на місцях, зусиллями партійних функціонерів, зумовили пошук та вироблення населенням стратегій виживання.

До наступної групи входять різнопланові звітно-аналітичні документи: звіти про перевірку стану справ на місцях, власні щоденники та листи уповноважених ЦК ВКП(б), КП(б)У, обкомів та райкомів компартії, які багато тиражувалися і потім розсилалися задля інформації членам республіканського та союзного ЦК, місцевих парторганів. Варто приділити увагу звітно-аналітичній документації народних комітетів та інших кооперативно-державних структур, таких як Вукоопспілка, Трактороцентр, Укрколгоспцентр. Важливу виняткову інформацію містять матеріали спостережень спеціального партійно-радянського контролюючо-наглядового органу – ЦКК КП(б)УНК РСІ та його місцевих структур, також його звіти та довідки [21, 3].

Їхнім завданням була перевірка громадських, кооперативних, радянських інституцій, заключення висновків; вони визначали суворі заходи партійного і державного покарання порушників режиму і подавали їх справи до відповідних партійно – радянських органів.

Наступну групу становлять постанови Дніпропетровського обласного комітету КП(б)У, Президії Дніпропетровського обласного виконавчого комітету, Дніпропетровського обласного прокурора, вирок виїзної сесії Дніпропетровського обласного суду, інформаційні звіти Запорізького окружного комітету КП(б)У.

У Пологах випускається газета «Пологівські вісті» [38]. Газета виходить двічі на тиждень. Періодично там можна зустріти спомини очевидців – мешканців краю, про два радянських Голодомори, яка може бути корисною. Дані статті друкують переважно працівники Пологівського краєзнавчого музею.

На мою думку, головною джерельною базою Голодомору є спогади очевидців тих страшних подій. Багато спогадів є надрукованими, а деякі спогади ще можна почути з вуст живих свідків. Діже багато таких спогадів можна зустріти в книзі «Голодомор 1932-1933 р. на території Запорізької області: свідчення очевидців», упорядниками якої є Ф.Г.Турченко, І.М.Шугальова, О.О.Стадніченко, В.Г.Ткаченко, О.М.Ігнатуша [21; 22]. Спогади, які стосуються жителів Пологівського району можна зустріти окремому томі археографічного видання «Усна історія Степової України». Матеріали до тому збиралися членами етнографічної експедиції історичного факультету Запорізького національного університету та науковцями – членами Запорізького наукового товариства ім. Я.Новицького – доцентами С.Білівненком та Р.Молдавським. В 2017 р. експедиція відбувалася у моєму рідному селі Кінські Роздори і я мав нагоду особисто збирати свідчення, представлені у цій роботі [23; 24].

Свідчень дуже багато. Жива людська мова свідків, не обмежена заздалегідь визначеними питаннями ілюструє людський біль, людську трагедію, надлам у свідомості і страх від думки, що таке може коли-небудь повторитися. Останню тезу підтверджують зокрема, свідчення Безкоровайної (Єфімової) Ганни Іванівни: «...З тих часів пройшло вже багато десятиліть, але й сьогодні, коли у мене з'являються якісь зайві (умовно) гроші, то я одразу ж намагаюся на них купити харчів про запас. Намагаюся, щоб той запас був хоча б на рік. Нехай навіть за своїми смаковими якостями продукти стануть гіршими, але запас такий повинен бути і весь час поповнюватися. Якщо я побачу десь кинути кимось шкуринку хліба, я її обов'язково підніму. Пам'ятаю про той голод. Ця звичка збереглася у мене на все життя»... [25, 12].

Під час роботи над свідченнями, ми прагнули розкрити масштаб тієї люті і ненависті, з якою радянські активісти нищили українське селянство, позбавляючи навіть незаможні селянські родини останніх засобів до виживання, конфісковуючи навіть крихти їстівного, одяг, побутові речі. Заходи представників так званого

активу набували такого шаленого винищувального характеру, що зрозуміти їх здоровим глуздом просто неможливо. Не існує ніяких аргументів, не вистачає ніяких виправдань (на кшталт «необхідності соціалістичного будівництва» або «потреби міста на індустріалізацію» чи ще будь-які «советські допомоги «дружнім» країнам, що будують соціалізм») цим брутальним акціям улесливих сталінських виконавців.

У 2009 році за ініціативи Пологівської районної державної адміністрації, Пологівського районного краєзнавчого музею, архівного відділу, відділу освіти, відділу організаційної роботи, відділу культури та туризму, Центру регіональної культурної політики та технічного нагляду, управління праці і соціального захисту населення, територіального центру УПСЗН, Пологівського професійного ліцею та Чубарівського професійного аграрного ліцею було видано книгу пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років, яка має назву «Пологівщина – маленький куточок великої трагедії». У книзі містяться спогади земляків з усіх куточків сучасного Пологівського району, які дожили до наших днів та передали їх своїм нащадкам для того, щоб вони ніколи не забувалися, що навіть у нелюдські часи потрібно бути людьми.

Окрім спогадів можна ознайомитися із мартирологом – списком людей, що померли в ті часи, фотокопіями архівних документів, та світлинами.

Основою для складення мартирологів загиблих традиційно виступають Книги записів актів про смерть, які велися в сільрадах і передавалися в районні відділи записів актів громадянського стану, а у 2007 року надійшли на зберігання до Запорізького обласного державного архіву.

Чи не вперше про реєстраційні акти смерті, як про джерело для вивчення Голодомору 1932-1933 років в Дніпропетровській області, написав за кордоном українській емігрант Олекса Калиник, який під час Другої світової війни вивіз документи Криничанського і Кам'янського райкомів КП (б) України, а також часнину карток з книг записів актів про смерть за 1932-1933 роки. В ідеальному

випадку ці картки могли бути надійним джерелом для визначення чисельності жертв Голодомору, їх соціального, національного і професійного складу та іншої інформації, необхідної для історичного аналізу. Однак, таким джерелом вони не стали [10].

Інструкція про порядок заповнення актів про смерть передбачала вести «записи чітко, чисто й точно». За неточні й неакуратні записи в книгах, «за записування явно неправдивих відомостей», тобто свідому фальсифікацію документа, передбачалося винних притягувати до відповідальності установленим порядком» [11].

Зазвичай, на кожний випадок смерті заводилася картка, у якій наводиться інформація щодо біографічних даних про померлого: зазначалося прізвище, ім'я і по-батькові особи, яка померла, дата смерті і дата запису, вік, місце постійного проживання, соціальне становище і національне походження, стать, причина і місце смерті (лікарня, вдома) та інші відомості. Як приклад наводяться дві картки актових записів про смерть від голоду.

Якщо судити по Книгах записів актів про смерть, які збереглися по Запорізькій області, то в 1932-1933 роках положень Інструкції про порядок заповнення актів про смерть не дотримувалися.

По-перше, частина карток у графі «Зазначити докладно причину смерті» не має записів або містить прочерк. Досить часто по тій чи іншій сільраді є дані за 1932 рік, і зовсім немає за 1933 рік. Нерідко в книгах немає записів за цілі місяці, або неповні записи в розрізі окремих місяців. Наприклад, по Мордвинівській сільській раді Мелітопольського району за 1932 рік немає жодного запису, а за 1933 рік лише один запис, зроблений в листопаді. В Тимошівській сільраді Михайлівського району у травні-серпні 1932 зафіксовано 18 випадків смерті, а записів по найважчим місяцям осені і зими 1932 і за весь 1933 рік немає. В Рейхенфельдській сільраді Михайлівського району в книзі за 1932 рік роблено 37 записів про смерть, причому за березень, вересень і жовтень – щодного запису. В

той же час за 1933 рік є записи за всі 12 місяців, а їх загальна кількість становить 43. [10; 11].

По-друге, порівняно рідко в записах вказано, що смерть стала наслідком голоду. Наведені вище картки, де в графі «Зазначити докладно причину смерті» написано «голод» і «от недоедания» є винятками. Наприклад, у відомостях про причини смерті 50 мешканців села Вознесенки Мелітопольського району за квітень 1933 рік вказано: 37 – «от истощения», 9 – «от старости», 1 – «от порока сердца», 1 – «от кровавого поноса», 1 – «от воспаления легких». Поширеними були записи: «од різачки», «од старечої немочі», «од слабості», «од малокрів'я», «от старческого истощения», «от старческой слабости». У графі «причина смерті» всіх 24 внесених у списки померлих з 12 квітня по 12 травня 1933 року по селу Спаському Мелітопольського району за 1933 рік записано «не установлена». У деяких сільрадах у відповідній графі ставили прочерк.

У всіх охарактеризованих випадках «голод», як причина смерті, не вказується, хоча «виснаження» можна характеризувати як наслідок голоду. Багато інших діагнозів, які наведені в картках, також можна оцінювати як результат голодного існування.

До такого висновку підштовхує і порівняння діагнозів, які виставлялися у книгах актів смерті за 1932 і 1933 рік, з відповідними записами за попередні чи наступні, відносно нормальні роки. Проаналізувавши для прикладу причини смерті в ряді населених пунктів Бердянського, Оріхівського, Михайлівського та інших районів в 1928, 1929 і 1930 роки ми не виявили діагнозів: «від виснаження», «від слабості» (за виключенням «врожденная слабость»), «від голоду», «від малокрів'я» та інших подібних їм [10, 2]. Не враховані ті, хто втратив здоров'я у 1932-1933 роки і помер наступного, 1934 року.

Книги не враховують осіб, які, рятуючись від смерті, покинули рідні домівки і померли по дорозі (як свідчать наведені у збірнику приклади, таких було немало), або в інших місцях і не були внесені до відповідних документів.

Багато мешканців області були репресовано чи депортовано в роки Голодомору і померли далеко від рідної домівки. Вони не були внесені до книги реєстрації смерті на своїй батьківщині. Взагалі, з того, що відомо спеціалістам про Книги реєстрації актів громадського стану сьогодні, немає підстав стверджувати, що за цими книгами навіть приблизно можна буде визначити справжні масштаби смертності від голоду. Це історичне джерело слід використовувати в комплексі з іншими історичними джерелами.

Таким чином, чисельність жертв Голодомору 1932-1933 років у межах Запорізької області ще не встановлена. Для цього необхідно провести спеціальну і досить велику дослідницьку роботу. Ця робота ускладнюється, серед усього іншого тим, що територія нинішньої Запорізької області входила до складу Дніпропетровської. А відтак, відповідні дані по змінах у кількості і складі населення на її території ніде не концентрувалися. Навіть у масштабах України не вдалося зробити точні підрахунки кількості жертв Голодомору. Різні українські автори називають цифри від 5 до 10 млн. чол. По Запорізькій області ці показники сягають 900 тис.

Доречним буде сказати про стан оприлюднення історичних джерел, які мають відношення до особливостей запровадження режиму «чорної дошки». Такі джерела містяться майже у кожному регіональному чи узагальнюючому збірнику документів.

Збірник, підготовлений і виданий Р. Пирогом, що має назву «Голодомор 1932 – 1933 рр. в Україні. Документи і матеріали» можна назвати наймасштабнішим тематичним зібранням відповідних архівних документів та матеріалів тогочасної преси із зібрань України на сьогодні. Ця праця, містить декілька сотень документальних свідчень про страшний злочин сталінського тоталітарного режиму проти українського народу й усього людства [4].

Велика кількість документальних публікацій, що містили частину офіційних джерел про функціонування та запровадження карального режиму «чорної дошки» вийшла у друкованому вигляді у 2008 році.

Тематичні збірники документів також містять велику кількість архівних джерел про стратегії виживання людей в роки Голодомору. Збірка матеріалів «Командири великого голоду», що містить документи, пов'язані з діяльністю двох сталінських ставлеників в Україні Л. Кагановича та В. Молотова, по праву може займати перше місце серед усіх інших збірок. Тут зібрані різнопланові свідчення їхньої роботи: дорожні нотатки, щоденники, звіти, та інше. Саме такі документи дають змогу побачити механізми прийняття рішень щодо упокорення селянства шляхом голоду.

Не варто забувати про електронні публікації документів, які являють собою окрему форму публікування архівної інформації щодо радянської репресивної політики Голодомору 1932–1933 років. Вони мають вигляд електронних виставок, які готували українські та російські архівісти, а також є окремі електронні публікації на відповідних сайтах та веб-порталах. Яскравим прикладом даного виду оприлюднення джерел є мультимедійний «Електронний архів Голодомору», що знаходиться на порталах Державної архівної служби України «Архіви України» та Інституту історії України НАН України. Документи за цією тематикою виклали на своїх сайтах та веб-сторінках державні архіви практично усіх областей. Як приклад можна навести он-лайн виставки, присвячені трагічним подіям Голодомору 1932–1933 років в Україні, держархівів Запорізької та Дніпропетровської областей. Але не дивлячись на це все, доводиться зазначати, що далеко не всі такі документи центральних і місцевих органів комуністично-радянської влади на сьогодні виявлено й оприлюднено.

Таким чином, проаналізувавши джерельну базу Голодомору, ми побачили, що вона є дуже різноманітною та багатою. Це відкрило нам можливості фахово дослідити стратегії виживання населення Запорізького краю в роки Голодомору.

1.3. Методологія дослідження

При написанні даної дослідницької роботи були використані як загальнонаукові, так і спеціальні історичні методи пізнання. У першу чергу варто згадати про історико-генетичний метод, що має за мету визначення сутнісних рис будь-якого процесу через вивчення його походження, генетики, зв'язків з іншими процесами. Під час дослідження та виконання роботи були використані такі методи дослідження:

- первинні методи, які використовуються з метою збору інформації, вивчення джерел, спостереження, опитування;
- вторинні методи, які були використані з метою обробки та аналізу отриманих даних – кількісний та якісний аналіз даних, їх систематизація;
- загальні методи наукового пізнання – аналіз, синтез, індукція, дедукція, порівняння;

Перш ніж говорити про Голодомор 1932-1933 років, слід розуміти у чому полягає зміст цього терміну.

Термін Голодомор дослівно означає – морити, виморювати штучним голодом за допомогою карально-репресивної політика масового винищення мирного населення, а також одночасність і масовість випадків смерті внаслідок фізичного виснаження від тривалого недоїдання, вживання різних сурогатів. Зазвичай Голодомор ототожнюють з кількістю померлих, але існують ознаки соціально-психологічної аномалії його походження: мутація психіки голодних людей, поїдання котів, собак, гризунів, мертвої худоби, трупів померлих родичів та односельчан, людодство, втрата святості і страху смерті. Наявність цих ознак, перелік яких можна доповнити, розкриває соціальну сутність самого явища Голодомору. Він є наслідком свідомої соціально-економічної політики партійно-радянських органів влади в УСРР 1931–1933 рр., відтак Голодомор є організаційно-політичною формою масового народоббивства, засобом упокорення бунтівних селян. Від середини 1990-х рр. поняття Голодомор є ключовою

категорією низки законодавчих актів та виконавчих нормативно-правових рішень і постанов.

Явища голоду та Голодомору відрізняються між собою. Голод – це фізіологічний стан організму, зумовлений відсутністю необхідної норми хліба, калорій, овочів, інших продуктів харчування. Натомість Голодомор передбачає не просто поширення голоду, а й використання спеціальних заходів з масового знищення людей у штучно створених соціально-територіальних резерваціях: режим «чорних дошок», унеможливлення виїзду за хлібом до інших регіонів, позбавлення їжі непрацюючих і дозоване харчування зайнятих на польових роботах колгоспників, форми і методи так званої хлібозаготівлі. Офіційне визначення «хлібозаготівлі», яке траплялося у багатьох постановах партійно-радянських органів влади, не можна сприймати дослівно, бо тоді це були не буденні акції з метою подальшого продовольчого забезпечення населення. Насправді відбувалися відверті реквізиції, цілеспрямоване застосування індивідуальних і групових форм «судових репресій» проти основних виробників зерна, свідомі дії влади для позбавлення продовольства великих груп людей – дітей, осіб похилого віку, колгоспників і селян-одноосібників. Колгоспи і радгоспи, які фактично були власниками виробленої продукції, не продавали її державі за фіксованими цінами, а «здавали» безкоштовно. Навіть так звана державна насіннева позика вираховувалася із колгоспних фондів, яку партійна верхівка стягувала одразу після жнив. Ринкові механізми еквівалентного обміну були зруйновані, а колгоспи вважалися сталінськими зерновими фабриками, на яких працювали фактично кріпосні селяни. Форми та особливо методи здійснення хлібозаготівлі не лише спричинили Голодомор, але й були його функціональною ознакою, тобто свідомою політикою позбавлення мільйонів селян хліба, продовольства [24].

Окрім історико-генетичного методу, при написанні даної роботи у окремих розділах був використаний хронологічно-проблемний метод, що означає

послідовний виклад матеріалу, коли події одного порядку, які відносяться до основного історичного процесу викладаються у чіткій послідовності, і у цьому процесі на основі концептуальних засад дослідник виділяє певні періоди у розвитку досліджуваного явища. Такі явища як «стратегія виживання» проіснували досить тривалий період від створення в 1917–1921 роках і практично до останніх днів існування ССРСР. Але у конкретній дослідницькій роботі для опрацювання обрано проміжок найбільш яскравого вияву репресивної політики радянської влади. Мова йде про період з весни 1932 року, коли формально вже почались репресії, які набули поширення з жовтня – листопада, і до початку 1934 року, коли тиск на селянство поступово почав зменшуватись.

Також у даному дослідженні використовується історико-системний метод, який поглиблює історичне дослідження як з точки зору цілісного охоплення історичної дійсності описаного явища, так і з точки зору розкриття внутрішніх особливостей функціонування механізмів і їх розвитку. Використання даного методу виявляється у характеристиці стратегій виживання, як явища та розкриття його особливостей у тих визначених територіальних рамках, які охоплює дослідження. Описуються загальні особливості даного репресивного режиму, зазначаються окремі ознаки, що характеризують перебіг застосування такого засобу економічного тиску на селянство на території України.

Отже, методологія дослідження виступає запорукою успішного розв'язання сформульованих у вступі завдань, з урахуванням наявного історіографічного доробку та представницької джерельної бази, ми переконані, що наші висновки матимуть переконливий науково обґрунтований характер.

РОЗДІЛ 2. ГОЛОДОМОР НА ТЕРИТОРІЇ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

2.1. Передумови та причини Голодомору

У 1925 р., унаслідок політики НЕПу, відмічається збільшення кількості так званих середняків – тобто селян з міцними господарствами. Саме цей прошарок селян був найбільш стабільним у питанні постачання хліба. Продавши державі обов'язкову третину, рештою вони могли розпоряджатися на власний розсуд. Враховуючи тимчасовість політики НЕПу, радянсько-партійне керівництво саме з 1925 р. почало його згортання. Одним із ключових методів стали так звані «ножиці цін» – система, при якій промислові товари коштували дорого, а закупівельна ціна на хліб залишалася низькою. Таким чином, за вилучені від продажу гроші селяни не могли купити найнеобхіднішого. Це призвело до відмов від обов'язкового продажу. Таким чином, склалися передумову для кризи хлібозаготівель на рівні УСРР, яка залишалася найбільшим постачальником хліба в Союзі. На рівні ССРР назрівало рішення про примусові вилучення. 3 січня 1928 р. 9 лютого 1932 р. була проведена нова реформа: територія УСРР була поділена на п'ять областей. Всі райони нашого краю ввійшли до складу Дніпропетровської області. Окрема Запорізька область постала лише 10 вересні 1939 р. [16, 21].

Запорізький край, як весь південний регіон України, був багатонаціональним. Його строкатість полягала у тому, що на тлі переважаючої більшості українського населення існували місця компактного розселення національних меншин, а міста були русифіковані.

Вже на початку 20-х рр. ХХ ст. виникла ідея створення в Запоріжжі нового промислового центру на базі дешевої електроенергії, яку повинна була дати Дніпровська гідроелектростанція, а також вугілля Донбасу і залізної руди Кривбасу. Реалізація цього масштабного проекту була здійснена за відносно короткий проміжок часу. Вже у жовтні 1932 р. відбувся урочистий пуск Дніпрогесу.

Одночасно йшло будівництво Дніпровського комбінату, до складу мали увійти «Запоріжсталь», Завод інструментальних сталей (у майбутньому «Дніпроспецсталь»), феросплавний, коксохімічний, електродний заводи, Дніпровський алюмінієвий комбінат та інші підприємства металургійного профілю.

Ті, хто любить величю панорамою Дніпрогесу ім. Леніна і зупиняє свій погляд на контурах промислових гігантів міста, повинні пам'ятати, що грандіозне промислове будівництво в Запоріжжі відбувалося на тлі небаченої раніше трагедії селянства регіону. Новобудови перших п'ятирічок стоять на кістках і крові українських селян.

Складовим елементом сталінського «стрибка» в соціалізм стала суцільна колективізація, яку розпочали в 1929 році. 5 січня 1930 року ЦК ВКП(б) приймає постанову «Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву». Відповідно до якої передбачалося завершити колективізацію в країні до кінця першої п'ятирічки. Україна була віднесена до групи районів країни, де колективізацію планувалося завершити восени 1931 або навесні наступного року. Але республіканське партійно-радянське керівництво вирішило прискорити темпи колективізації. Перед місцевими комуністами було поставлено завдання протягом весняної посівної кампанії 1930 року колективізувати степові округи, а до осені завершити цей процес в інших регіонах республіки.

Особливе ставлення більшовицького керівництва до Степової України, до складу якої входило Запоріжжя, було викликано тим, що вона була одним з найбільших зерносіючих регіонів СРСР [51, 18]. Південноукраїнський хліб був необхідний державі, щоб годувати міста і за рахунок зернового експорту за кордон накопичувати валютні ресурси для проведення прискореної індустріалізації. Непівська система взаємим держави й селянства, яка передбачала певну економічно рівновагу між націоналізованою промисловістю й індивідуальним селянським господарством, більш-менш еквівалентний обмін між державою і

селянством, не могла дати швидкого економічного ефекту. Цей хліб можна було вилучати через повністю підпорядковані державі колгоспи, створені на базі індивідуальних селянських господарств. Мова, таким чином, йшла про експропріацію селянства. Якщо середняки й бідняки змушені були віддавати в колгоспи землю і реманент, то заможних (куркулів) експропріювали повністю а їх разом з сім'ями – виселяли. Основна частина «спецпереселенців» направлялася в малонаселені, майже непридатні для життя регіони країни – на Урал, в Сибір, Казахстан, Північні райони. Наприкінці травня 1931 року залізничний ешелон, що нараховував до 3500 членів «куркульських» родин, відійшов від станції Янцево, а через тиждень він прибув до місця заслання. У кожному вагоні в середньому знаходилося 40-60 чоловік, не вистачало повітря і світла. На 10 осіб видавали паляницю хліба і піввідра чаю або рідкого супу, та й то не кожного дня. Інколи вони замінялися простою водою [36, 30].

Між тим, на території УРСР взимку 1928 р, унаслідок несприятливих погодніх умов, загинула значна частина зернових. Примусові вилучення різко напружили соціальну атмосферу на селі, і вже тоді стало зрозуміло, що і наступна хлібозаготівельна кампанія «без крові» не обійдеться. І з цього ж року починається «суцільна колективізація» українського села. Місцеві органи влади Дніпропетровщини рапортували до ЦК КП(б)У, що криза хлібозаготівель є наслідком недостатньо активної позиції партійних органів з цього питання, а подекуди – і результатом прямого саботажу місцевих органів влади.

Голова РНК УСРР Влас Чубар цілком усвідомлював кризовість ситуації. У квітні 1928 р., спираючись на відповідне рішення Політбюро ЦК КП(б)У на нараді з питання хлібозаготівель (м. Москва), він звернувся до союзного керівництва з проханням зменшити обсяги хлібопостачань для України, які були ще недовиконані за попередній рік. Однак прохання не вдовольнили, навпаки, об'єми поставок збільшили. Фактично, вже влітку цього року в Україні почалися труднощі з продовольством, які торкнулися в першу чергу південних регіонів.

14 серпня того ж року РНК УСРР звернулося до РНК СРСР з «Доповідною запискою про допомогу округам, що постраждали від недороду 1928 р.» [4, 65]. Союзним урядом було виділено обмежену фінансову допомогу, решту треба було шукати у власному бюджеті.

Ситуація ставала все більш критичною: селяни розпочинали масові стихійні акти непокори, наростає опір з боку низової – як сільської, так і районної ланки влади – щодо необхідності зменшення обсягів хлібозаготівлі. Зокрема, у серпні Запорізький обком заявив, що «спущені» плани хлібозаготовок виконати неможливо, бо інакше просто нічого не залишиться. Зрозуміло, що на рівні республіки цієї заяви не прийняли, змусивши місцевих партійних керівників «покаятися» [5, 21].

У серпні 1928 р. в Україні було проведено широкомасштабну каральну операцію ДПУ, спрямовану проти «куркулів», що лише посилювало соціальну напруженість у селі. Позиція Власа Чубаря змінюється: на листопадному пленумі ЦК КП(б)У він виступив за продовження боротьби з «кулаками».

У жовтні 1928 року виселок Пологи віднесено до категорії селищ міського типу та перейменоване в Чубарівку (на честь земляка, першого голови українського уряду Власа Яковича Чубаря).

У жовтні 1933 року до Чубарівського району було приєднано с. Новокарлівку (Новокарлівська сільська рада), яка на той час входила до Оріхівського району. А 20 травня 1933 року центр Чубарівського району перенесено до с. Гуляйполе. Названі адміністративні реорганізації збіглися у часі із трагедією Голодомору, передумовами якого виступали політичні фактори та проголошена державою політика надіндустріалізації [15, 56].

Держава не могла забезпечити прискорені темпи індустріалізації, маючи справу з мільйонами одноосібників. Апаратних бажав мати справу з колгоспником, який вже не був селянином у традиційному значенні слова. Адже ставав найманою робочою силою і мав у всьому коритися начальству.

У 1929 році уряд розпочинає колективізацію. По плану у нашій місцевості до початку весняної сівби колгоспи повинні були об'єднати 53 % території, а на кінець року вже 74,5 %. До першого березня 1930 року район мав відрепортувати про суцільну колективізацію. Формально вона проводилась в артільній формі, тобто колгоспникам залишали присадибне господарство. Однак фактично у селян забирали корів, дрібну худобу, птицю. І це призвело до різкого зростання політичної напруженості у сільській місцевості [19, 10].

Посушливе літо 1929 р. ще більше ускладнило ситуацію з хлібостачанням: особливо тяжкою ситуація була саме на території Степової України; таким чином, хлібозаготівлі і цього року опинилися під загрозою. Однак, замість допомоги, 28 червня 1929 р. РНК РСФРР було прийнято постанову «Про розширення прав місцевих рад щодо сприяння виконанням загальнодержавних завдань і планів», якою вводилися обов'язкові планові завдання за принципом самообкладання на село. Дію цієї постанови відразу було поширено і в решті союзних республік. Таким чином, за хлібоздачі тепер вводилася фактична селянська «кругова порука»: на думку сучасних дослідників, це робилося також з метою «зіштовхнути» між собою бідні та заможні верстви населення села, що успішно можна було б використати під час майбутньої колективізації.

Нагадаймо, що згідно першопочаткових планів Україна відносилася до республік так званої «першої черги», в яких колективізація мала бути проведена в найкоротші терміни. Однак, очевидно, усвідомлюючи неможливість такої колективізації після хлібозаготівельної кризи двох попередніх років, згідно постанови ЦК ВКП(Б) «Про темп колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву», прийнятої 5 січня 1930 р., Україну було віднесено до районів «другої черги»: колективізацію мали завершити восени 1931 р. – навесні 1932 р. Проте вже у лютому 1930 р., згідно детективного листа С. Косіора «Про хід колективізації та колгоспне будівництво на Україні», навесні цього ж року планувалося провести суцільну колективізацію степових а, восени – всіх інших

регіонів України. Одночасно з цим розпочалася широкомасштабна кампанія з ліквідації «куркульства як класу», вводилися заборона оренди землі, та використання найманої праці [35, 11].

У січні 1930 року комісія політбюро ЦК ВКП (б) розробила порядок розкуркулення. Ним розкуркулювані селяни поділялись на три категорії, які, відповідно, потрапили в тюрми, концтабори, депортувались на Північ, отримували клаптики землі за межами колгоспної ділянки. У районі почали складатися списки куркулів. Та репресували бідняків, навіть наймитів, якщо вони виступали проти колгоспів. Митикуваті чиновники винайшли категорію «підкуркульників», до якої можна було віднести і найбіднішого.

Добровільно віддавати майно і землю селяни не могли. Тому колективізація викликала їх опір і здійснювалася з допомогою грубого насильства.

В Запорізькому краї цей опір проявлявся головним чином у «баб'ячих бунтах» та волинках. Найбільш масові виступи відбулися у Запорізькому та Михайлівському районах. В 1929-1930 роках в селах Розумовка (у виступах взяли участь 400 чоловік), Мар'ївка (200 чоловік), Біленьке (300 чоловік), Любимівка (450), Широке (1500). Селянська непокора у селі Широкому тривала півтора місяця і на її ліквідацію була залучена оперативна група НКВС [42, 13].

Незадоволення проникало в інші групи населення України, у тому числі інтелігенцію, робітничий клас, в партійний і радянський апарат. Особливо сильний був опір у тих регіонах України, де селяни ще до революції жили відносно багато, де був більший відсоток середнього і заможного селянства, де був сильний опір встановленню більшовицького режиму. Розмах опору політику більшовицького керівництва був такий сильний, що Сталін всерйоз говорив, що «ми можемо втратити Україну». Як і на початку 20-х років, у 1932-1933 рр. в боротьбі з селянством влада знову застосувала терор голодом.

Вже 15 лютого 1930 року голова округвиконкому доповідав, що по Пологівському району «... имеем целый ряд факторов, когда раскулачивание

применяется и к середняку, и даже к бедноте, когда в работе по организации колхозов применяются административные меры, запугивания высылкой на Соловки...». У «розкуркулених» описувалось все, навіть тарілки і ложки. До списків потрапляли селяни, які були хоч трохи заможнішими від інших, або мали великі господарства до революції, хто служив у Махна, білогвардійців, хто чимось був невдоволений владою.

Підготовка посівного матеріалу не була проведена належним чином, насіння не вистачало на посівні площі. Тому напередодні посівної кампанії, а саме – 28 лютого 1932 р., бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У прийняло постанову «Про стан мобілізації насінневих фондів». У Запорізькому, Мелітопольському, Оріхівському, Великотокмацькому районах було заготовлено трохи більше 3/4 планової норми. Лише Чубарівський (нині – Пологівський) район був забезпечений посівним матеріалом повністю [8, 161]. Масові конфіскації хліба, навіть посівного фонду, спричинили до того, що значну частину посівних площ весною 1932 р. не змогли засіяти.

Чубарівщина тривалий час була одним із лідерів хлібозаготівельних кампаній в області. Однак, вже у серпні 1930 р. вона потрапила у списки районів, які під впливом «кулацької агітації» зривають хлібопоставки. У січні 1932 р. Чубарівський райком звітував, що ніде по району, окрім колгоспу ім. Чубаря, хлібозаготівлі не виконано. Надалі, протягом січня-квітня, у районі неодноразово відмічається недостатність агітаційної роботи партійних органів щодо стимулювання хлібозаготівель та збільшення як соціальної напруженості загалом, так і у відносинах між селянами та місцевою владою, аж до замахів та вбивств її представників [21, 10].

У травні 1932 р. керівництво СРСР зрозуміло, що поточна посівна, а отже – і наступна хлібозаготівельна кампанія в Україні під загрозою зриву. Й. Сталін звинувачував у цьому безпосередньо керівництво України – В. Чубаря та С.

Косіора, і навіть хотів зняти їх з посад та перевести на інші, які вимагали меншої самостійності.

Підтримував В. Чубаря і голова ВУЦВК Г. Петровський. Розуміючи реальні масштаби кризи, на початку червня вони надіслали листа до Й. Сталіна, у якому відверто зазначали, що до середини липня Україна ризикує залишитися взагалі без хліба, а на селі тим часом посилюють відверто антирадянські та «петлюрівські» настрої. У відповідь перший секретар ЦК ВКП(б) вирішив офіційно перекласти відповідальність за стан сільського господарства на перших секретарів республіканських та обласних партійних комітетів. Однак, варто зазначити, що причиною незадовільного стану він називав «механічний» план хлібозаготівлі, без врахування, який район реально може здати норму. Таким чином, Й. Сталіним фактично було визнано факт голоду в окремих регіонах, але на подальшу його політику стосовно заготівель хліба це не справило ніякого впливу [34, 11].

До літа 1932 р., часу початку нової хлібозбиральної кампанії, селянство підійшло з підірваним кризами 1928-1929 рр., надактивними хлібозаготівлями з 1931 по 1932 рр., господарством, перелякане боротьбою з куркульством – тобто з повністю розбалансованим економічно-фінансовим укладом та з високим рівнем соціальної напруженості у власному середовищі.

7 серпня 1932 р. було прийнято постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення соціалістичної власності», а 20 листопада – «Про заходи до посилення хлібозаготівель». Український народ вступав у свої найтрагічніші два роки [23, 56].

Дніпропетровська область, як і інші області південного сходу – Одеська, Харківська – котилися у прірву масштабної кризи. У жовтні 1932 р. Чубарівський район потрапляє у списки тих, хто не виконав соціалістичних зобов'язань і фактично зриває хлібопоставки. І все це – на фоні фактичної відсутності «більшовицької роботи з мобілізації селян на здачу хліба», закликів влади посилити боротьбу з «кулаками» та соціальної напруженості на селі, яку вже в

органах ДПУ називали «селянською контрреволюцією». У листопаді 1932 р. у колгоспі ім. Чубаря було розкрито гучну справу про зрив хлібозаготівель керівництвом колгоспу шляхом припинення відвантаження хліба на елеватор, підробки бухгалтерії та відвертого розкрадання і розбазарювання. Подібні справи, хоч і не такі масштабні, фіксувалися як в інших колгоспах району та області, так і загалом – по Україні. Важко судити, що у них було правдою, а що сфабрикованим. І селяни, і місцеве керівництво, і контролюючі, і каральні органи намагалися вижити, перекласти провину один на одного, уникнути покарання.

У лютому 1933 р. Чубарівський район був визнаний таким, що фактично завершив колективізацію. На протязі березня-квітня 1933 р. на Дніпропетровщині фіксуються масові факти смерті від голоду, причому Чубарівський район визнано одним з найбільш голодуючих. Водночас, він визнавався одним з таких, що найбільш незадовільно виконує план хлібоздачі та проводить посівну кампанію. Провину за ситуацію з голодуючими обласне та республіканське керівництво перекладало на місцеву владу, яка, начебто, не вживає належних заходів [31].

На початку січня 1933 р. газета «Червоне Запоріжжя» – орган Запорізького міськкому КП(б)У, міськради і профради опублікувала постанову Дніпропетровського облвиконкому про сімсот селянських господарств, які підлягали виселенню за межі області. У цьому списку є запорізькі села, в тому числі Воскресенка Чубарівського району (Пологівського району) – 30 господарств [15, 24].

Впродовж 1932–1933 рр. на «чорні дошки» було занесено ряд колгоспів Пологівського району. Це колгосп «Авангард» хут. Н.Карлівський (нині с.Новокарлівка Пологівський район), колгосп «Імені Войкова» с. Кінські Роздори (нині Пологівський район), колгосп «Імені Сталіна» Пологівського району (назва села не встановлена), колгосп «Червона зірка» с. Воскресенка (нині Пологівський район) [53, 315].

Вже восени 1933 р. відмічається посилення тенденції перекласти провину за всі «недоліки» та «перегини» на куркулів, саботажників та «підрив революційної законності». Влітку-восени 1934 р., під час нової хлібозаготівельної кампанії, тиск на селянство знову посилюється, а у Чубарівському районі відмічається опір колгоспного керівництва хлібоздачам, підробка фінансової документації і тому подібне: навіть функціонери намагалися зробити все, що від них залежить, аби не допустити нової катастрофи. Але, звичайно, цей опір вже не був такий сильний, як у 1928-1932 рр.: у партійних рядах низового – районного та сільського рівнів розпочалися чистки та арешти. В середині грудня 1934 р. у Чубарівський район було завезено насіннева та продовольчі ссуди, які мали забезпечити наступну хлібопосівну кампанію та забезпечити працездатне населення продовольством.

Фактично, з 1934 р. голод пішов на спад. Найбільш трагічна сторінка в історії українського народу перегорталася.

У чому ж були причини такого посиленого опору злочинній політиці влади з боку селянства та з боку місцевої влади? Можливо, одна з них полягає у тому, що тут буремні події Громадянської війни ще не стали історією, і багато селян були їх безпосередніми учасниками – і тому числі на боці повстанських загонів. Адже недаремно органи ДПУ називали Дніпропетровщину одним з осередків «махновщини» та «петлюрівщини»? А можливо, Чубарівщина просто перебувала під посиленою увагою, оскільки цей район тривалий час був передовим, і тому такі масштабні зриви хлібозаготівель були тут особливо помітними?

Винищувальна політика більшовиків призвела до масового голодового вимирання населення. Свідчення розкривають жахливі наслідки Голодомору: вмирили цілими сім'ями, вилицями, селами, голодні люди від слабкості вмирили прямо на вулицях, а на них ніхто не звертав уваги, в селах не залишилось ані котів, ані собак, ані гав, найчастіше голодні люди вживали в їжу ховрашків та лободу (так звані «лободяники» – оладки з лободи з мізерним домішком борошна або дерті). Часто очевидці подій згадували про випадки канібалізму, збожеволення

людей від голоду, акти вандалізму та вбивства за невеликий шматочок хліба або жменьку борошна.

З'явилася практика так званого списування сіл, тобто, ставилися чорні хрести, наче всі люди вимерли. Проте весняна посівна кампанія 1933 року вимагала не лише посівного матеріалу, а й людського ресурсу. Республіканське керівництво вирішило розв'язати цю проблему за рахунок переселенців. Переселялися родини переважно з Росії, Білорусі. Переселенська політика була поспішною і непродуманою. Багато переселенців під час Другої Світової війни повернулися до своїх попередніх осель, на Україні залишилася лише незначна частка мігрантів. Частина переселених була приречена на вимирання.

Так, зокрема сталося з переселенцями з Узбекистану, про яких згадує колишній мешканець Чернігівського району, а нині запоріжанини Шепель Віктор Максимович: «..... Конец зимы. Еще земля не пробудилась. Ледком схватываются калюжи. По улице бредет ватага в стеганых ватных халатах, в непривычных головных уборах, ступни ног порезаны льдом, босые. Останавливаются возле каждого двора, протягивают руки – просят безмолвно. Нам, ребятам, не понятно кто такие – боимся и убегаем. Позже родители скажут – это такой народ – узбеки.

Что их сорвало с родных мест и кинуло в невиданный путь?! Что искали в наших краях?

... Весенняя распутица, ног с грязи не вытащишь. В наш двор на исходе дня заехало несколько подвод с грузом семян кукурузы. Земляки отца, с села Троицкого, просят отца оставить груз для хранения – лошади приустили, не тянут подвод. Едут с Мелитополя, государство выделяло семена для посева...» [15, 289].

Таким чином, результати досліджень свідчать, що Запорізький регіон загалом та Пологівський район зокрема відносився до найбільш уражених Голодомором. Наслідком цієї трагедії стало запустіння сіл, руйнація господарства. Пішли з життя люди старшого віку – носії традицій, життєвого досвіду, вільнолюбства. Населення пережило глибокий морально-психологічний шок. У

селі було насаджено кріпацтво нового типу, яке за жорстокістю цілком можна порівняти з феодальними порядками далекого минулого. Щоб вижити фізично, селяни змушені були прийняти цей режим і засвоїти його писані й неписані правила. Це вже були інші люди. Суспільство, що склалося в Україні в 30-ті рр., історики характеризують як післягеноцидне, постГолодоморне.

2.2. Чубарівська справа: стратегії виживання супротивників влади

Терор, на якому трималася радянська влада в Україні, за суттю своєю, нерідко був геть абсурдним. Яскравою ілюстрацією цьому може слугувати справа «Запорізької окружної контрреволюційної шкідницько-повстанської організації ветеринарних працівників», що збереглася в архівах ДПУ-НКВС-КДБ.

Розгалужену начебто організацію ветеринарів-шкідників співробітники Державного політичного управління почали відпрацьовувати у Запоріжжі 1931 року (тоді місто входило до складу Дніпропетровської області). Обвинувальний висновок по цій справі навіть був виданий окремою брошурою. Настільки, очевидно, «чекістам» сподобався моторошний витвір їхніх рук [31, 35].

Мета організації, за даними ДПУ, полягала у здійсненні шкідництва у сільському господарстві та організації повстанських осередків для підняття відкритого збройного повстання, яке мало розпочатися весною 1931 року, одночасно із (якоюсь) інтервенцією на СРСР. Своїм корінням організація сягала у часи жовтневого перевороту (саме «жовтневого перевороту» написав співробітник ДПУ у далекому 1931 році), яким залишилися невдоволені вихідці з духовенства та заможного селянства. Кристалізація намірів, «дослідило» ДПУ, настала ж під час боротьби радянської влади зі здобутками НЕПу та заможним українським селянством. Антирадянську організацію, яка мала охоплювати Харківщину та Дніпропетровщину, очолювали професори-ветеринари.

За матеріалами справи, у Запоріжжі організація була створена ще 1928 року, коли завідуючий Дніпропетровським Ветбакінститутом Ісполатов залучив

завідувача Запорізьким Ветдіагностичним кабінетом Дроботенко. Останній начебто мав підшукувати кадри для керівництва осередками нижчої ланки – у районах, селах, колгоспах [38].

У ДПУ визначили основні завдання, які поставив Дроботенко одним із перших членів організації. Зокрема, вони мали займатися шкідництвом, використовуючи непридатні для вжитку препарати; знищувати цілі отари худоби, аби викликати невдоволення народних мас; розбудовувати організацію; під час наступу інтервентів (яких?) піднімати збройні загони осередків на антирадянське повстання; отруювати водойми в районі, де розміщені відділи Червоної армії, паралельно отруюючи червоноармійських коней.

У період часу з 1929 по 1930 роки співробітники ДПУ нарахували осередки організації у таких районах: Чубарівський (лідер – Кашбакаш), Орхівський (Шляхов), Хортицький (Дубовецький), Софіївський (Орлов), Кам'янський (Васютинський), Гуляйпільський (Кошлаков, Краснянський) та міжрайонний осередок в Жеребці (Будкевич, Михайленко) [38].

До визначеного ДПУ складу організації загалом входили: завідуючий Запорізьким Ветдіагностичним кабінетом Олександр Дроботенко, Запорізький ветінспектор Олександр Міронов, Запорізький райветлікар Микола Поддьяков, транспортний ветеринарний лікар Володимир Веселовський, Софіївський райветлікар Іван Орлов, Чубарівський райветлікар Анатолій Кашбакаш, Орхівський райветлікар Михайло Шляхов, Жеребецький міжрайонний лікар Євгеній Буткевич та Гуляйпільський райветлікар Микола Кошлаков.

В чергове повертаючись до теми інтервенції, співробітники ДПУ «вклали у уста» Дроботенка наступне пояснення: «З'ясувалося, що метою інтервенції було скинення радянської влади й заміна її білогвардійцями спільно з буржуазією групи Західноєвропейських держав, як Польща, Румунія тощо під протекторатом Франції й матеріальної допомоги» [15, 49].

Самого факту існування у Запоріжжі антирадянської організації для ДПУ було замало. Треба було мислити глобальніше. Плести змову. Відповідно, з обвинувального висновку можна дізнатися, що ветеринари-шкідники із Запоріжжя підпорядковувалися Дніпропетровській організації, але також підтримували через Дроботенка зв'язки з Харковом і Москвою. Крім того, на місці ще підпорядковувалися Запорізькій окружній воєнно-офіцерській повстанській контрреволюційній організації (у площині підготовки загального повстання). Роль керівника цієї організації в ДПУ відводили колишньому голові Олександрівської земської управи Костянтину Міхну.

Військове повстання мало охопити насамперед сучасні Оріхівський, Пологи́вський та Гуля́йпільський райони. Спершу – сільську місцевість, а по тому, як на придушення села вийдуть війська та каральні загони, мало повстати й місто. На 1930 рік співробітники ДПУ «нарахували» 28 повстанських осередків, загальна кількість учасників яких сягала 109 людей. Найбільше було начебто залучено в Оріхівському та Пологи́вському районах. Крім того, повстанський осередок, звичайно ж, був у місті Запоріжжя, він складався з 18-ти осіб [31, 89].

В якості обвинувачених у справі «Запорізької окружної контрреволюційної шкідницько-повстанської організації ветеринарних працівників» проходили: Олександр Дроботенко (1878 р.н.), Олександр Міронов (1880 р.н.), Микола Поддяков (1883 р.н.), Володимир Веселовський (1889 р.н.), Іван Орлов (1886 р.н.), Микола Кошлаков (1900 р.н.), Михайло Шляхов (1894 р.н.), Анатолій Кашкабаш (1899 р.н.), Євген Буткевич (1889 р.н.). Сама справа направлялася на розгляд Судової Трійки при Колегії ДПУ УРСР.

Окрім протоколів допиту заарештованих, у справі ще були речові докази – піпетки з вакцинами. Вони також передавалися до Колегії. Окрім дев'яти заарештованих ветеринарів, у матеріалах слідства згадувалися й інші «потенційні шкідники та вороги радянської влади». Матеріали на них виділили в окреме

провадження, деякі передали для відпрацювання в районні відділи ДПУ. Розроблялися також можливі учасники повстанських загонів.

Загалом, як можна припустити із матеріалів по справі, основною «зачіпкою» проти ветеринарів були масові побічні дії вакцин, що надсилав Бакінститут, очевидно, не зовсім якісних. Загибель худоби та тяжкі наслідки для тієї, що вижила, дали підстави радянським каральним органам «роздути» справу ледь не всесоюзного масштабу. Співробітники ДПУ вирішили не з'ясувати, що саме це було: тяжкий побутовий злочин чи звичайне головотяпство. Саме політичний процес був тоді на часі. Паралельно, знищувалася дореволюційна інтелігенція, яка своїм скепсисом псувала радянській владі «робочий настрій» на шляху до «побудови комунізму» [38].

В роки Голодомору антирадянські настрої поновилися. З метою врятування частини насінневого фонду та зерна для видачі селянам за трудовні, місцеве керівництво зберегло частину зерна. Це стало поводом для так званої «чубарівської справи».

Територіально Чубарівська справа охоплює весь Чубарівський район у його тогочасних кордонах; паралельно у самому с. Федорівка/Власівка у 1928-1933 рр. відбувалися особливо гучні справи, пов'язані з хлібозаготівлями; згідно тогочасної неформальної традиції, у офіційних документах було прийнято вживати назву колгоспу, радгоспу, а не села, тому у них фігурує колгосп ім. Чубаря.

Згідно адміністративно-територіального поділу вище зазначені одиниці входили до Дніпропетровської області, однієї з найкрупніших в Україні, як за територією так і за виробництвом сільськогосподарської продукції. За соціальним складом колективні громади дніпропетровщини та запоріжчини були переважно наймитсько-бідняцькими, що зумовлювало їх низьку ефективність, бо вони не давали товарної продукції. Це не заважало цим районам займати перші позиції у

сільськогосподарському виробництві. Частка у загальносоюзному виробництві озимої пшениці сягала 16%, ячменю – майже 12% [31, 99].

Аналізуючи особливості цієї справи не слід забувати, що Чубарівський район до 1932 р. був одним з зразкових районів області. Колгосп ім. Чубаря також був серед зразкових. Різке падіння показників як району, так і колгоспу лише додавало підозр і приводів владі на жорстку реакцію, яка використала ці обставини для показового процесу.

Сама судова справа нічим не відрізнялася від багатьох подібних справ як в районі, так і загалом, в Україні. Типові звинувачення, типові покази підсудних, і відповідно покарання. У 1931 – 1932 роки у Чубарівському районі було заведено 42 групові карних справи за зрив хлібозаготівлі та шкідництво у сільському господарстві. Покарано по партійній лінії 209 членів партії: від партійного стягнення до виключення з партії. Розстріляно майже 200 осіб. В ході слідства за звинувачуванням у зриві хлібозаготівлі було заарештовано керівництво колгоспу ім. Чубаря. Згідно судового вироку по Чубарівській справі було засуджено 9 осіб, з яких лише двоє були засуджені до розстрілу. Як видно з наведених документів ця справа є лише однією з багатьох по Чубарівському району [36, 11].

Однак, історично так склалося, що ця справа не «загубилася» серед багатьох подібних. На нашу думку це пов'язано з ім'ям Власа Яковича Чубаря, його уроженця – однієї з найбільш неоднозначних фігур в українській історії ХХ ст. Він народився 22 лютого 1891 р., як вже зазначалося, у с. Федорівка Пологівського району Запорізької області, у незаможній селянській родині. Закінчивши Олександрівське механіко-технічне училище, працював на заводах; у 1907 р. вступив до РСДРП(б) – майбутньої ВКП(б). З цього часу він – активний учасник більшовицького руху, а згодом активний і відданий провідник політики партії.

Власу Чубарю вдалося зробити на диво стрімку кар'єру – як на партійному рівні, так і у сфері народного господарства, і, очевидно, справа не лише у його походженні, але і у незаперечних знаннях та здібностях. Перебуваючи на керівних

посадах, Влас Чубар був прибічником зменшення державного контролю в економічній сфері, а оскільки найбільш стрімкий злет його кар'єри припав саме на період НЕПу, то йому достатньо довго вдавалося провадити ліберальну економічну політику у життя. Окрім цього, Влас Чубар ніколи не заперечував своїх «проукраїнських» поглядів. Попри таку своєрідну вільнодумність, Чубаря тривалий час підтримував Й. Сталін, і саме з його ініціативи Власа Яковича 13 липня 1923 р. було призначено на посаду голови РНК УСРР.

У чому ж були причини такого посиленого опору злочинній політиці влади з боку селянства та з боку місцевої влади? Можливо, одна з них полягає у тому, що тут буремні події Громадянської війни ще не стали історією, і багато селян були їх безпосередніми учасниками – і тому числі на боці повстанських загонів. Адже недаремно органи ДПУ називали Дніпропетровщину одним з осередків «махновщини» та «петлюрівщини»? А можливо, Чубарівщина просто перебувала під посиленою увагою, оскільки цей район тривалий час був передовим, і тому такі масштабні зриви хлібозаготівель були тут особливо помітними?

Яка ж роль Власа Чубаря у цій справі? Скоріше за все, її можна віднести до міфів, створених у самому селянському середовищі, і ним же запереченим. Навряд чи він, перебуваючи на посаді голови уряду, надавав би свій малій Батьківщини якусь неформальну допомогу, тим більше, що навіть офіційні документи свідчать: масштаби голоди були великими, навіть більшими, ніж у інших районах області.

Отже, ми спробували охарактеризувати резонансну чубарівську справу з позиції аналізу моделей поведінки та стратегій виживання пересічного північного населення, яке чітко усвідомлюючи масштаби покарань, які могли їх спіткати, все одно йшли на ризик, бо справа торкалася не лише їх особисто, а й членів їх родин, матерів та дітей, що потерпали від голоду.

2.3. Оріхівська справа як стратегія існування районного керівництва

«Оріхівська справа» (судовий процес над керівництвом Оріхівського району Запорізької області) – загальновідомий факт історії здійснення хлібозаготівельної кампанії 1932-1933 років. Особлива увага до цього процесу пов'язана з резонансом, який він отримав в тодішній центральній та місцевій пресі завдяки численним постановам партійних та радянських органів.

У сучасній історіографії існують певні стереотипи щодо оцінки оріхівського керівництва. Більшість дослідників історії колективізації вважають, що головна причина фабрикації «оріхівської справи» полягає в тому, що «у один з наїздів на Україну Молотову не сподобалася незалежна позиція керівників Оріхівського району, які всіма засобами прагнули захистити селян від голодної смерті» [3, 267]. Між тим аналіз архівних документів, що збереглися в фондах архівів Служби безпеки України, а також Дніпропетровського держархіву, дозволяє зробити дещо інші висновки.

Як відомо, керівництво Оріхівського району було звинувачено в «саботажі виконання хлібозаготівельного плану». Вирок – типовий для того часу, якщо його розглядати через призму репресивної політики в цілому.

Репресії відіграли важливу роль у здійсненні хлібозаготівель 1932-1933 рр. в Дніпропетровській області (сучасна Запорізька у 1932 р. входила до складу Дніпропетровської області). Згідно з постановою РНК УРСР від 22 липня 1932 р. «Про план заготівель по селянському сектору» Дніпропетровщина повинна була здати державі 1441,5 тис. т зерна [6, 11]. Керівництво області визнало цей план цілком реальним. «Дійсно, – зазначав на обласній нараді з питань хлібозаготівель перший секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У В.І.Чернявський, – ми маємо урожай такий, як і в минулому році. Окремі райони мають навіть більший... наприклад, колишня Криворізька округа» [7, 45].

Та з самого початку організації хлібозаготівель керівництво області наштовхнулося на цілий ряд проблем. По-перше, відсутність відомостей про

справжню врожайність зернових в районах. А справа в тому, що місцеве керівництво, маючи гіркий досвід минулих хлібозаготівельних кампаній, йшло на різноманітні хитрощі (збільшення площ озимих, які загинули, зменшення врожайності з гектару), аби отримати більш-менш реальний план по заготівлі хліба для колгоспів. Як підкреслював Чернявський, «люди страхувалися майже в усьому» [7, 19].

Іншою важливою проблемою було так зване «розбазарювання хліба», тобто утаювання, розкрадання зерна, використання особливого режиму обмолоту. Примусово зігнані в колгоспи селяни з самого початку не відчували себе там господарями. Події зими – весни 1931-1932 рр. продемонстрували, що держава не забезпечує хлібом навіть чесно зароблені трудовні. За свідченням С.В.Косіора, в 1931 р. 48% господарств України нічого не видали на трудовні, а в 1932 р. наслідки господарювання не були розподілені по трудовнях у 95% колгоспів Дніпропетровської області [3, 201]. Тому перед загрозою нового голоду селяни «отоварювали» трудовні самовільно. Тих селян, хто цим займався, називали перукарями. Треба сказати, що місцеве керівництво ставилося до крадіжок цілком спокійно: «Збирають, ну й нехай собі збирають» [7, 21], – бо зрозуміло, що незібраний хліб все одно загине в полі. В 1932 р. розбазарювання хліба прийняло настільки масового характеру, що, виступаючи на партактиві в Запорізькому районі в лютому 1933 р., перший секретар Дніпропетровського обкому партії М.М.Хатаєвич зазначав: «Чи всі колгоспники крали? Дуже невеликий процент не крав – процентів 10-15. Навіть ті, котрі заробили по 400-500 трудовнів, тягли колгоспний хліб, але багато менше, бо їм ніколи було красти, вони працювали» [2, 118].

І, по-третє, непокоїли партійне керівництво Дніпропетровської області відмови селян від хлібозаготівельного плану, які в 1932 р. стали звичайним явищем. Селяни заявляли: «Ми віддаємо останній хліб державі, а держава нам нічого» [14, 24]. Тому в період хлібозаготівельної кампанії 1932-1933 рр.

колгоспники почали вимагати від радянських та партійних органів певних гарантій: спочатку – оплата трудоднів, створення насінневих та кормових фондів і лише потім – продаж хліба державі : «Хліб скосямо : уперед собі, потім коням, на посівматеріал, підрахуємо лишки, що вони коштуватимуть по 50-60 карбованців пуд... А тоді продамо державі. Згідно рішень ЦК – госпрозрахунок...» [12, 7].

Досить поширена серед селян була думка, що плани хлібозаготівель є контрреволюційними: «Не Радвлада, не комуністична партія, не пролетаріат керує масами, а інтервенція, буржуазія керує нами» [17, 69]. Найбільш «освічені в політиці» селяни навіть стверджували, що доведені до районів плани хлібозаготівель суперечать директивам ЦК і III Всеукраїнської партконференції [13, 25].

Окремі партійні і радянські працівники, члени партії теж відкрито висловлювали своє негативне ставлення до нереальних планів здачі хліба державі. Так, голова артїлі «12-річчя Жовтня» Новопраського району, коли йому на зборах колгоспників в порядку партдисципліни запропонували прийняти хлібозаготівельний план, відповів: «Я партії не підкорюсь, план приймати не бажаю, виконувати хлібозаготівлі не буду», – і здав партквиток. Член партії Остапенко під час зібрання в комуні «Іскра» Нижньосірогозької сільради заявив: «Досить, що ми в минулому році голодували, а в цьому році ми хліба не дамо» [10, 6]. На пленумі Ленінської сільради Білозерського району виступив кандидат в члени партії Шовкопляс, який, звертаючись до представників районного центру, сказав: «Ви захищаєте свої партквитки, але все одно в цю хлібозаготівельну кампанію ваші партквитки полетять, бо план нереальний, хіба що будете людей заготовляти в хлібозаготівлю. Все одно доведеться селянству вмирати голодною смертю» [10, 7]. Такі висловлювання в ДПУ розцінювались як “правоопортуністичні настрої і протидія хлібозаготівлям”. На 20 листопада 1932 р. вони були зафіксовані в 95 селах 38 районів Дніпропетровської області з боку 26 відповідальних робітників, 14 уповноважених райкомів партії в селах, 6 голів

сільрад, 49 голів і членів правлінь колгоспів, 25 секретарів партосередків і т. д. Протест людей знаходив вираз в зриві зборів, відмовах від прийняття планів хлібозаготівель і їх виконання і навіть в тенденціях до виходу із партії і роботи [10, 5].

Щоб примусити селянство здати хліб, партійне та радянське керівництво стало на шлях масового використання репресій. Вже 7 серпня 1932 р. ЦВК та РНК СРСР прийняли постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації». Згідно з цією постановою майно колгоспів та кооперативів прирівнювалось до державного майна, а розкрадення його мало каратися розстрілом, «за пом'якшуючих обставин» – позбавленням волі на строк не менше ніж 10 років з конфіскацією майна. Вироки по цих справах виносилися не більше, як в 15-денний строк. Самі ж справи потім не підлягали перегляду, а засуджені – амністії. Дозволялося застосування репресій по справах, що підпадали під чинність закону, і в відношенні злочинів, що були здійсненні до видання закону, в випадках, коли злочини, як вказувалось в таємній інструкції по застосуванню закону, «мають суспільно-політичне значення» [10, 3].

Не дивно, що в народі цей драконівський акт охрестили «законом про п'ять колосків». В результаті застосування закону від 7 серпня в Дніпропетровській області тільки за два місяці (з часу прийняття закону і до 1 жовтня 1932 р.) нарсудами за крадіжки хліба було засуджено 2.683 чол., обласним судом – 234, з них – 78 чоловік – до розстрілу. Найбільша кількість справ припадала на Новомосковський – 105 і Криворізький – 110 райони [19, 109].

18 листопада 1932 р. черговою постановою Політбюро ЦК КП(б)У з метою забезпечення негайного виконання хлібозаготівель запроваджувався такий захід, як занесення на «чорну дошку» колгоспів, які особливо злісно саботували хлібозаготівлі. Села, які потрапляли на «чорну дошку», опинялися в стані своерідної блокади. В цих селах припинялася кооперативна, державна і колгоспна торгівля. З крамниць вивозився весь наявний крам. А з колгоспів, колгоспників і

одноосібників стягували всі раніше видані кредити та інші фінансові зобов'язання. Інколи такі села навіть оточували спеціальні війська, а при вході до села ставився стовп з написом: «Бойкот». Першими на «чорну дошку» в Дніпропетровській області були занесені села Вербки Павлоградського району і Гаврилівка Межівського району [1, 278-279]. Пізніше за постановою президії облвиконкому та бюро обкому КП(б)У до них приєднані ще 42 колгоспи, серед яких «Комінтерн» та «Червоне козацтво» Апостолівського району, ім. Ворошилова Криворізького району, «Ленінський шлях» Межівського і «Зелений лан» Божедарівського районів. Стан блокади, в якому опинились ці села, прирікав їх мешканців на голодну смерть. Так, село Гаврилівка вимерло повністю, а село Вербки – наполовину [2, 134].

Одночасно органи ДПУ України здійснювали масову операцію «по нанесенню оперативного удару по класовому ворогу». Мета операції визначалася чітко: «...виявлення контрреволюційних центрів, що організують саботаж та зрив хлібозаготівель і інших господарсько-політичних заходів» [10, 75]. 19 листопада в ДПУ УРСР були скликанні всі начальники відділів для розробки планів операції стосовно кожної області. В ДПУ планувалось заарештувати 3.425 чоловік в 243 районах України. Доповідаючи про перші «успіхи», голова ДПУ України С.Реденс прохав Політбюро ЦК КП(б)У затвердити заходи чекістів і дати вказівки партійним комітетам всіляко підтримувати операції [10, 100]. Але оскільки, незважаючи на всі ці заходи, Дніпропетровська область відставала з виконанням плану, 21 листопада 1932 р. ЦК і ЦК КП(б)У прийняли рішення про проведення чистки «ряду сільських парторганізацій, які явно саботують виконання плану хлібозаготівель і підривають довіру партії в лавах трудящих» [8]. На Дніпропетровщині чистка була проведена в Солонянському, Васильківському і Великолепетиському районах. У результаті із складу парторганізацій цих районів було виключено 28,8% партійців, а на 16,4% чоловік були накладені партстягнення [15, 23].

Крім того, щоб ліквідувати нібито існуючий «саботаж хлібозаготівель, який здійснювався куркульськими елементами» [1, 276], Політбюро ЦК КП(б) У прийняло спеціальну постанову, в якій запропонувало створити в областях комісії, так звані «четвірки», в складі першого секретаря обкому, голови обласної контрольної комісії, начальника обласного відділу ДПУ і облпрокурора. Комісії повинні були раз у 2-3 дні «встановлювати справи, що заслуговують на найбільшу увагу і які потрібно розглядати в прискореному порядку» [1, 276]. Таке прискорене судочинство, яке не вимагало дотримання елементарних норм права, привело до того, що за весь період хлібозаготівель (з початку збору врожаю і по 5 грудня 1932 р.) в Дніпропетровській області було засуджено «за нездачу хліба – 2.379 чол., за розкрадання – 5.215 чол., з них 174 – до розстрілу. По колгоспному сектору за приховування, розкрадання і розбазарювання хліба було засуджено 1.062 чол., з них 59 – до розстрілу» [1, 280-281].

5 грудня 1932 р. спеціальним наказом перед органами ДПУ України було поставлено чергове «завдання – негайного прориву, розкриття та розгрому контрреволюційного повстанського підпілля і нанесення рішучого удару по всіх контрреволюційних куркульсько-петлюрівських елементах, що активно протидіяли і зривали основні заходи Радянської влади на селі» [20, 3]. Мета даної репресивної кампанії була очевидною – за будь-яку ціну забезпечити виконання плану хлібозаготівель.

Щоб отримати необхідну інформацію для фабрикації справ так званих саботажників, ДПУ «насаджувало» на селі масову агентурну мережу, приділяючи при цьому особливу увагу настроям куркульства, одноосібників, сільської інтелігенції [20, 1 2].

Всіх невдоволених політикою Радянської влади ретельно виявляли і потім заарештовували, інкримінуючи їм «саботаж, крадіжки і відкриті антирадянські виступи проти хлібозаготівельного плану». Показово, що в документах ДПУ всі

заарештовані характеризуються як «колишні білі та петлюрівські офіцери, куркулі, особи з антирадянським минулим» [21, 72].

Отже, звітуючи про перебіг репресивної кампанії, ДПУ УРСР в таємному бюлетені від 6 грудня 1932 р. повідомляло, «що оперативний удар по внутрішньоколгоспних антирадянських угрупованнях здійснюється швидкими темпами». Лише за одну добу – 5 грудня – в Україні було заарештовано 290 чол. На Дніпропетровську область припадало 7 ліквідованих «контрреволюційних» угруповань в 6 районах і 24 чоловік, взятих під варту, серед яких налічувалось 5 голів колгоспів [21, 112]. На початку 1933 р. ДПУ доповів про «викриття підпілля» в 200 районах України. Для надання репресивним акціям суспільно-громадського резонансу центральні органи влади час від часу організовували політичні процеси. Одним з них стала так звана Оріхівська справа.

Таким чином, можемо констатувати, що на території Запорізького краю, місцеве партійне керівництво далеко не завжди виступало слухняним виконавцем злочинних наказів влади. Представники середньої управлінської ланки чітко усвідомлювали наслідки своєї стратегії поведінки. За будь яких умов, фактично, це були програшні стратегії. Адже, якби вони мовчазно виконували норми хлібозаготівель, вони по-перше, гарантовано прирекли б своїх односельців на вимирання (це відбулося, проте ці місцеві керівники зробили багато, щоб уникнути масової голодної смерті односельців), по-друге, колгоспи залищалися без насінневого фонду, по третє, навіть за умови виконання норм хлібозаготівель, влада все одно тут же визначала так звані «зустрічні плани», які були абсолютно нереальними для виконання (навіть зернові райони України ніколи не могли забезпечити такої кількості зерна, якої від них вимагали кремлівські лідери). Отже, на власний острах, керівники Оріхівського та Чубірівського районів взяли на себе відповідальність, та заощадили невелику кількість зерна. Проте, безжальна більшовицька машина знищила їх назавжди.

РОЗДІЛ 3. СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ НАСЕЛЕННЯ ЗАПОРІЖЧИНИ

3.1. Раціон харчування селян

Починаючи з серпня 1932 р. кремлівською владою було оголошено перший план хлібозаготівлі, з яким переважна частина українського селянства впоралася. Незабаром після цього, в жовтні, був продиктований додатковий план здачі, який становив 50% основної норми. Селяни почали приховувати свої запаси, а представники партійних організацій та сільські активісти – ходили по дворах з металевими щупами, вишукуючи закопане зерно, заглядаючи в льохи, димарі, колодязі, печі, перекопуючи садки і городи, забираючи при цьому всі запаси продуктів (квашену капусту, огірки, квасолу, буряки).

В січні 1933 р. оголосили про третій план хлібоздачі – «лишків», який тривав до весни. Майже повне вилучення органами влади продуктів харчування змусило українського селянина вишукувати різноманітні замітники їжі, затрачаючи при цьому чимало зусиль, щоб приготувати щось подібне до страви, хоча стравою це неістівне вариво було важко назвати. Коли зазеленіла трава, почали викопувати коріння, їсти листя та бруньки. Вживали в їжу кульбабу, реп'яхи, проліски, іван-чай, амарант, кропиву, липу, акацію, щавель, шпориш, льон, молочай, калачики. Ці та інші рослини, які тоді складали основний «раціон» селянських родин, мали обмаль білків, і, споживаючи їх, люди діставали водянку, пухли й масово вмирали.

Селяни розкопували нірки ховрахів, щоб знайти хоч жменьку зерна, прихованого цими запасливими тваринками. Товкли його в ступах, добавляли жменьку макухи (з конопляного сім'я), буряки, картопляні лушпайки і з цієї суміші щось пекли. Ті, хто зумів приховати хоч трохи зерна, мололи його на залізних млинках з букси від колеса і варили затируху (вариво з невеликої кількості борошна, розтертого з колосків). Загалом люди їли все, що можна було

жувати... І навіть те, що не можна було. За споминами мешканця с. Чубарівка Пологівського району Звіщика Федора Ілліча: «А-а-а...! Так я ото з ботинок халяви їв. Варив і їв кожу. Такий був голод. Та вже не малі були. Корінці спориша рвали і їли, то абрикоси зелені, траву їли, що попало.... Всюди були пухлі, то валялися, ніхто не обращав вніманія. Страшний голод що людина людину їла. ...І таке було, страшне» [21, 328].

Варили і їли сирими квіти акації, зелену лободу змішували з товченими качанами, облущеними від кукурудзи. Хто міг - а це було за щастя - добавляли жменьку висівок. Від такої їжі розпухали ноги, тріскалася шкіра. Облущені качани кукурудзи, лущиння з проса селяни сушили, товкли, перетирали з бур'янами і варили супи, пекли млинці. Такі страви неможливо було розжувати, організм не міг їх перетравити, тому в людей боліли животи. З макухи та кропиви або подорожника пекли млинці, так звані «маторженики». Доходило до того, що селяни кришили соломку на дрібненьку січку і разом із просяною та гречаною половиною, корою з дерева товкли в ступі. Все це змішували з лущинням від картоплі, від якого дуже труїлися, і з цієї суміші пекли «хліб», споживання якого викликало найтяжчі шлункові захворювання.

Люди записувалися в колгоспи, в СОЗи, в артілі надіючись на порятунок, адже там часом видавали «миску баланди» чи макухи. Був, навіть приспів:

А у СОЗі при дорозі роздають макуху.

Хочеш жити – йди до СОЗу, бо впадеш без духу.

Як згадує уродженець м. Пологи Михайло Савелійович Бородавка: «До тридцять третього батько працював мотористом у Пологах. Коли почалася колективізація, він вступати в колгосп не захотів. Його виключили з партії. Приїхала комісія уповноважених представників і змусили все здати в колгосп і коней, і реманент. Батькова сестра жила в Пологах, прийняла нас. Всі ми опухлі. А дядько Сашко механік з елеватора, щодня виносив мені за ворота пригоршу вареної пшениці. Нею прогодуватися вся родина – кожному перепадала пучка.

Батька з роботи вигнали, і він подався шукати долі. Тут саме організовувався новий радгосп «Азов», узяли слюсарем – трактори ладнати. Згодом викликав мене з сестрою в нього вже з'явилися хлібні картки. А я – малий, сестру беруть на роботу обліковцем, а мене керуючий брати не хоче. Ходив з батьком, допомагав йому в майстерні. Але таки прийняли мене учнем до батька. Усе ж зайва крихта хліба перепадала. Так ми вижили. Ще пригадую: боялися всі будь-яких балачок про голод, особливий відділ у руках тримав, так наганями і трясли перед носом. Жахливі часи, чорні часи, нікому їх не побажаю» [18, 231].

Колгоспники крали кормові буряки, ховаючи їх у халяви чобіт. Дехто готував з них узвар, інші терли на тертку, домішували «кользи» (ріпак) і пекли коржі. Зі свіжого жому та люцерни пекли млинці. Доярки на фермах крали молоко, щоб нагодувати вдома голодних дітей, чоловіки ж там могли взяти ячмінної дерті.

Колгоспники, пересіваючи полову, приносили додому по піввідра всякої всячини, переважно насіння бур'яну. Перемелювали цю суміш на жорнах, додавали до тертих буряків і готували «плесканчики», які були колючі та гіркі на смак.

Жорна теж конфісковували, їх доводилося ховати, вони давали хоч якусь надію на життя, адже здобуті замітники їжі треба було змолоти, причому так щоб ніхто не взнав і не доніс. Були випадки, коли сільські активісти забирали і розбивали жорна, ступи, горщики зі «стравою», аргументуючи це так: «Не виконали заготівлю, а самі щось мелете».

Про штучність Голодомору засвідчують факти заливання водою жару у печах селян, сільськими активістами. Адже будь-що знайдене чи збережене з продуктів треба було приготувати на вогні, а сірники можна було придбати лише шляхом обміну на власні речі, або купити в місті, що не кожен міг зробити.

Перетерті жолуді з кукурудзою слугували заміниками борошна, з якого випікали «хліб».

Як замітники їжі використовувались: каштани; кора з осики і берези; бруньки; коріння очерету; глід і шипшина, що були найсмачнішими; збирали різні ягоди, навіть отруйні; перетирали на борошно насіння з трави; варили з цукрового буряка «мед», пили воду, заварену гілками вишні.

Йшла в їжу і серцевина соняшникових штурпаків. Як згадують очевидці, наприклад А. Хелемендик [27]: «Дотягнули ми з бідною на невеликих порціях картоплі в лущинні і на гарбузовій каші з пшоном аж до весни. А там зацвіла акація, яку ми їли, а навіть смакували нею. Вона, солодка, заступала нам цукерки, яких ми ось вже скільки років не бачили, не мали того, що діти найбільш люблять. Ми вилазили на дерева, ламали квітучі гіллячки, скидали їх на землю і приносили додому, для старших, щоб і вони солодким поласували.

Мати наша, коли мала дешицю муки на якісь млинці, то домішувала сушену потерту акацію до замісу. Здебільшого домішувала до кукурудзяного борошна, потім просівала, додавала гарбуза і з того виходили млинці. Вони були смачні, бо ж нічого іншого не було в нас. Потім підростав щавель і лобода, і ми знову пристосовувалися до того зілля, яке людям не шкодило. Так ото ми з бідною доживали найскрутніший період, час суцільного голоду в Україні.

Батько вирішив знову домовлятися з сусідами, щоб ще їхати до Бердянська, де в нього були знайомі пекарі-євреї і тепер також мусив взяти з правління колгоспу окрему перепустку, щоб безперешкодно привезти хліб, а то по залізничних станціях міліціонери, які були на службі сталінського режиму, відбирали хліб. Вони, понадіваючи на рукави червоні пов'язки, нібито боролися зі спекуляцією. Ото батько знову зібрався у Бердянськ, за хлібом, солоною рибою, за сушеною тюлькою чи бичками. Там у Бердянську й околицях, рибалки ловили рибу, солили її, сушили, а лавочники, переважно євреї, торгували нею, продавали за гроші, а коли настав час голоду, здебільшого міняли то на золото, то на доброякісні речі. Міняли за те, що в людей залишилося приховане ще з царських часів.

На станцію батько брав з собою візок, там десь його переховував у якомусь закутку, щоб на ньому, коли вертатиметься, везти те, що дістане на обмін. Привозив батько з Бердянська, крім хліба, також згадану вже суху, просолену рибу, сушені тюльку, бички, а часом бочку чи два солоних оселедців. Приходив додому то вночі, то під ранок – втомлений, весь у грязюці, немитий, не голений, в пом'ятому одязі, невиспаний. А ми його ждали, ждали.

Батько розподіляв між сусідами привезене, а те, що було наше, давав нам спершу по маленькому кусочку, щоб надовше було. Як привіз зо три мішки хліба, то на хату припало по чотири хлібини. І знов люди не знали, коли буде наступний хліб, то й не знали – чи їсти його, чи дивитися на нього. Їхати за хлібом можна було, але ж не давали його для виснажених голодом людей...

З інших сіл надалі приходили до нашого села, але у нас вже було багато пухлих від голоду. А в нашому селі вже не було чим кормити захожих. В одному колгоспному будинку влаштували щось на зразок примітивного притулку для тих людей, пускали їх туди переночувати, давали щось їсти, навіть видавали якісь продукти, щоб ті люди самі собі варили якусь хоч ріденьку юшку, а за те вони мали приходити на колгоспний двір відробляти в колгоспі, бо знайшлася якась робота... Батько чим раз рідше їздив у Бердянськ. Не ставало вже тих речей на хліб, не було вже на що міняти... Деякі з селян влаштовувалися на роботу в копальнях, шахтарів тоді було обмаль, робота важка, небезпечна, тому й приймали на неї, не питаючи ні про паспорт, ні про те, звідки хто приходив. Аби тільки ставав до роботи і добував країні вугілля...» [27].

За споминами іншого нашого земляка, Кривенка Василя Васильовича [23 152], в їх родині було дев'ять дітей. Восени тридцять третього батько сказав, що зиму не витримаємо, треба рятуватися. Він узяв трьох із нас, кому було більше десяти, і ми пішли з торбами від села до села, щоб не об'їдати маму і малих дітей. Так ми опинилися в Херсонській області. Але, мабуть, треба було йти не туди. Села траплялися одне злиденніше іншого. Нам майже нічого не давали. Ми

бачили багато спорожнілих, обідраних хат. Автобусів і доріг тоді не було, радіо – рідкість, і ми взагалі нічого не знали, що відбувається в країні і коли скінчаться наші страждання. Батько вів нас, аби інші кочівні групи не стрічалися на шляху: вони могли пограбувати нас (жменя висівок чи півбуряка – то вже здобич), роздягнути, аби на те дрантя виміняти собі якийсь харч. Люди були у відчаї, вони переставали бути людьми. Мені врзалося в пам'ять: деś неподалік Мелітополя підводою везли на кладовище закопувати гору трупів. Уся сім'я. Чоловік і жінка задушили себе і всіх дітей чадним газом – натопили хату й закрили в грубці заслінку... В мене постійно темніло в очах. І ця наша дорога, не якій ми втратили одного брата – після сильної лихоманки він помер, пригадується мені, як суцільна темрява. Ми йдемо, йдемо, ледь волочимо ноги від вікно до вікна: «Подайте, Христа-ради...». А подавати – нічого» [23, 153].

За споминами Катерини Шелех, мешканки Полог в роки Голодомору: «Ми були Чубарівського району – Пологи. Кіньми до Поліг поки довели, він і помер. Мені було 7 год, а крім було ще четверо – сестра Лідка 1 год 8 місяців, мама осталась сама, почали нас підсоблять. Так як я була старша вже і корову могла здоїть, з братом він за одну дійку тягне, а я за другу бо мама день і ніч була в степу, снопи в'язали, скиртували, таким способом повиростали в колгоспі. Щоб розпродували нас – ні, розпродували багачів, а які вони багачі вони своїм трудом усе нажили. Але були люди такі нехороші, такі як при Сталіну так і тепер у 1937 році позабирали людей, вони невинні були, невинні, просто були свої собаки. Дойшли до школи, ходила в школу страшно сказати, ходила в чоботах, ноги мерзли. Понапишаю латками і пішком до Успенівки через ненастя наймали квартиру, а на квартиру харчі нада було носити, а які харчі, жили бідно усе врем'я. Мама прийняла приймака. Бо це нада було. Нас було п'ятеро. Шо їй робить. Він обшивав дід Альоха. Мама робила за вола і за коня.

В 1931-1932 рр. пішла до школи, ходили пішки оце де зараз Дударєв живе. Був голод, пекли буряки сахарні. За школою жили люди, туди колхоз возив-

сахарні буряки, які пекли у печі, і ми на великій перерві бігали, нам чистили, на куски розрізають, усім поодинаково, ото такий був обід. В Успеновку почали ходити у 5 клас. Ми з братом усе врем'я ходили, хотя він менший на два роки. Був ще тато мій живий у 1931 році. У нас хата була здорова і тато віддав одну комнату під школу. Удень була школа, а увечері був лікбез. Тато йде, пісні виписує, людей вчив, букви вчив, усе допомагав. Мені 6 год було, всі посходяться і я було йду. Залізу за парту й сидю. Таким способом у мене появилась способность, я взнала букви і вчителька сказала, хай вона ходе в школу, раз вона читать уміє». Зімою була в нас школа, а літом пішла, де Гармаш жив. Наш хутір називався Гармашівський. Бо тут жив багач Гармаш. Гармаша виселили, а дом оставсь великий, там літом була, школа. Ми підемо туди весною, там горицвіт, трава, поки вчителька прийде потрусять усе і понаставляють горицвіта. Це було діло в 1931 році, а в 1932 пішла в 2 клас, тато в мене вмер. І вже 2 клас організували на тім хуторі. І вчилися там поки не пішли в Успенівку. Там був голод. Там нам варили їсти. Шо варили? Супик якийсь або галушки. І такі невеличкі галушки кидали у мисочку і давали чорний чорний хліб як зараз знаю по 100 грам. Ну і думаєш, чи сама укусю, чи мамі понесу, а потім витягну, отут нерівно – підрівняю, та поки донесу – обгризу, отакий кружечок обгризу ото так хліба хотілося. Ну, а туди як з братом йдемо удвох, мама наваре гарбуза молочного глечик. Знаю, насиплять. Таке як зараз кувшин з вухом, дві ложки туди дерев'яні такі глибоченькі кладуть. Оладків якихсь з бур'яну зліпили і туди кинуть і йдемо, брат книжки несе а я торбину. На перерві посідаємо за партою і з глечика той гарбуз. Це казка, тоді так і було і вижили голод, вижили і виходили до 7 класу» [29, 210].

Один з радянських письменників описував, як у ті роки один селянин обшкрібав барильце, в якому раніше тримали сало. А потім цю стружку кип'ятив, щоби видобути з неї залишки жиру. На той час для тієї родини це здавалось найкращою стравою.

Залишилися свідчення про те, що у селах, де худоба поздохала за браком корму, люди їли «хліб», «оладки» і «кашу», зроблені з кропиви та іншого бур'яну. Споживали навіть кінський гній, оскільки там виявлялись цілі зерна пшениці.

Отже, можемо говорити, що в цей період голод знищив усі харчові заборони. Проте такі сурогатні страви погіршували самопочуття людей, викликали захворювання на різні кишкові хвороби й призводили до смерті. Інформація про отруєння селян надходила звідусіль. Але місцева влада не надавала цьому жодної уваги.

3.2. Рівень забезпечення місцевої партійної еліти

В радянському суспільстві сформувався прошарок партійної номенклатури, представників якої абсолютно не цікавили люди, що перебували поза їх оточенням. Перші прояви зосередження більшовицьких функціонерів виключно на власних інтересах, під прикриттям гучних ідеологічних гасел, історичні джерела фіксували вже з 20-х рр. ХХ ст. Зокрема, як свідчать документи, опубліковані сучасними дослідниками, 7 листопада 1922 р. у сусідньому районі – Василівському, у дитячому будинку Запорізького повіту з приводу п'ятої річниці Жовтневої революції була влаштована гулянка місцевого начальства. Як виявило пізніше слідство, присутніми були працівники дитбудинку, а також гості: секретар волосного партосередку і голова вол комнезаму Іванов, завідуючий заготівельною конторою Хомяков і його помічник Маркелов, інші офіційні особи. Запросила гостей завідувачка дитбудинком (завдом) беспартійна Винник. Був обід, потім – відвідування театралізованої вистави (очевидно, влаштованої силами дітей), а потім гості знову зібралися і продовжили гуляння. Меню складалося зі смаженого м'яса з соусом, пирогів, оселедця. Чомусь не згадується хліб... Як доповіла потім у своїй заяві практикантка Харламова, «были устроены обед и ужин, за счет детских пайков, где было распито 2 и 3 четверти самогону, пропьянствовали всю ночь 10 человек... они всю ночь прогуляли, шумели, пели и не давали тем покою,

некоторые дети совершенно не спали. А в целом в этом благотворительно-образовательном заведении устраивались ужины с детского пайка, это происходило очень часто». Для порівняння: того святкового дня дітям давали хліб і пісні галушки... [46, 178].

Нагадаємо, що на осінь 1922 р. прийшовся пік смертей від голоду, що охопив Південь України. Запорізьку губернію також не оминуло це лихо. За офіційною та явно заниженою статистикою, у грудні 1921 р. В регіоні голодувало 225 837 осіб [7, 96] (при загальній кількості населення 495 706 осіб [13, 194]). 3 травня 1922 р. голод охопив 40% населення [17, 75]. Інформація про стан справ у Василівському дитячому будинку дійшла до Запорізької повітових та губернських партійних органів. Було проведено слідство, у ході якого з різних джерел відтворили картину системних зловживань владою.

На час голоду 1932–1933 рр. ситуація змінилася мало. Продовольче забезпечення функціонерів більшовицьких структур, навіть у роки Голодомору, відзначалося розмаїттям. Згідно з протоколом наради розподільника керівного складу одного з райвиконкомів Запорозького краю, з вересня 1932 р. утворювалося два списки прикріплених до закритого розподільника. Невелике зменшення норм видачі круп та м'яса, у порівнянні з 1931 р., з надлишком перекривалося включенням постачання 6 кг оселедців та свіжої риби, 60 яєць та 15 літрів молока на голову сім'ї. Також «пайка» включала мило туалетне та господарче, промислові товари. Діти номенклатурників – так звані «утриманці» також були на обліку та отримували свої пайки. Влада виділила дві вікові категорії утриманців: до 14 років та старше 14 років. Норми для утриманців до 14 років становили: 400 г хліба (в день), по 500 г крупи та м'яса (на місяць), жирів та цукру – по 400 г, 20 яєць, по 0,5 кг оселедця та свіжої риби, 10 л молока та чай. Розміри номенклатурних пайків по області були приблизно однаковими. Запорізькі чиновники та їх діти отримували аналогічні норми продовольства та промтоварів [47, 19].

Голодний 1933 р. вніс свої корективи. Хоча представники номенклатури й обурювалися скороченням норм, але рівень забезпеченості був загалом пристойний. Існували закриті розподільники та розроблено норми забезпечення борошном, крупами і т.д. Так, Захудайло Марія Василівна 1904 р.н., чоловік якої працював завідувачим міським фінвідділом згадувала, що вони були прикріплені до їдальні ГПУ, де щодня обідали та отримували пайок по 300 гр хліба на людину [20, 62].

Зокрема поставка «раціону» до типоого політвідділу включала продуктивні набори, махорку, 750 гр чаю, трикотажу на 249 крб, пісну олію 31 кг, мануфактури на 588 крб, 44 кг риби, 10 кг цукерок, 25 кг ковбаси [56, 119]. Зазначалося, що норми продуктів в переважній більшості дотримані, але хліба видається на 100 гр менше, також менше норми видавалося крупи, мила та цукру. Проте норми махорки, папірос, борошна обліковувалися сотнями крб. [56, 212]. Збої в регулярному постачанні функціонерів обумовили появу загрозливих телеграм з вимогами не лише усунути недоліки, а й збільшити норми. В розпал голоду, «контингент керівного активу» в ультимативній формі вимагав поліпшення годування в спеціальних їдальнях їх самих (37 осіб) та членів їх родин (76 людей). Перелічувалися блюда, які аж ніяк не могли задовольнити «контингент». Зокрема, на сніданок пропонували макарони та м'ясо (до 100 гр) або кашу, молочне, 100 гр хліба та чай, на обід – суп з крупи (але без м'яса та з малою кількістю картоплі, тому – рідкий), 100-150 гр м'яса (лише 2-3 рази на п'ятиденку), мамалигу, чай давали щодня, а от кавою частували рідко. На вечерю пропонувалося те саме, що й на сніданок [56, 123]. Ненаситність, цинізм та тваринний егоїзм демонструє істеричний тон телеграм, які надсилали партійні чиновники.

Документальні джерела підкріплюють і свідчення очевидців. Так, мешканка с. Чубарівка Пологівського району згадувала: «У 33-му ж році був вездє голод. В нас вроді його почти не було. Говорили потом, благодорить нада Чубаря, який чи то зерном допомагав, чи не забирали його в нас.

Говорили нормальною людиною був, виконував чийсь прикази, а сам віг – не причому. Наші голоду не відчули, бо батько уже в 34-му був бригадиром...» [26, 196].

Загалом, представники більшовицького апарату поводили себе, немов у вакуумі. Показовими є прецеденти по Михайлівському району. Це свідчення написані у формі листів упродовж 70-80-х рр. ХХ ст., що особливо рельєфно відбиває оцінку і сприйняття подій 30-х рр. [15, 964]. Свідчення написані ними самими у 70-80-х рр. ХХ ст. у формі листів. Самі свідки (Е. Свірідова та М.М. Сидоров) у 1932-1933 рр. були комсомольцями-активістами та здійснювали експропріації зерна. Ми свідомо публікуємо ці листи-свідчення, оскільки, на наш погляд, вони розкривають ідеологічні чинники, якими керувалися виконавці сталінської політики на місцях. Цей лист написано російською мовою. На наш погляд, це демонструє ступінь русифікації самих активістів. «Врут те, кто 1932-1933 годы озвучивают как годы Голодомора. Однако это были годы голода, в т.ч и 1934-й год. Люди разъезжались кто куда: на Донбасс, Кавказ, Россию. В то же время, в 1933 г. многие жители из России по плановому переселению, спасались от голода (и там был голод) переезжали на Украину, в т.ч. много семей из Смоленской области оказались в Михайловском районе, в частности в Михайловке, в колхозах с. Волковки и Нововладимировки и других. Следуя логике, не могли люди из России ехать в голодную Украину. Вывод: Украина была хлебом и другими продуктами богаче соседей... Голод в эти годы подстерегал каждого, живущего в селе. Запасов не было, выживали, как говорится, с колеса: ходили в поля и собирали (если повезет) по пожнивью колоски зерновых, лебеду, шкурки из помидоров, спорыш. Если крупно повезет, початок кукурузы, листья от люцерны, мерзлую черную картошку. Из всего этого суррогата лепили «лепешки» и варили «страву». Кто был поизвертвлиеве из друзей – отстреливали все летающее, вплоть до нелетающих мышей (кожанов), ездили и ходили в плавни, с. Скельки на ловлю рыбы и отстрел уток (там была

река Конка, много озер и кустарников). То было благодатное место – плавни. По ночам голодные крысы (уцелевшие), кусали за ноги голодных людей. Люди ходили полупухлые, на пределе жизни. Но клянусь всем: ни в 1933, ни в 1934 я не знал случая смерти от голода ни в нашем колхозе «8 Березня», ни в соседних – «им. Буденного», «им. Молотова», «Память Ленина»...

В 1934 году меня уже приняли в начальную русскую школу в центре Михайловки... Заветным для нас было обеденное время: учитель нас строил в ряд и вел в столовую – такую же хату, где мы получали горячую пищу – или жиденькие галушки – клецки или затирку или что-то пшеничное да кусочек хлеба. Вывод – дети – школьники под государством, районом, колхозом не были брошены на произвол судьбы. В районе семенной материал во все эти годы в колхозах был, школы работали, школьников кормили, семьям на хлебные книжки хлеб в районах давали. Как правило, за хлебом по хлебным книжкам родители посылали нас, пацанов. И было так: пока эти крохи хлеба донесем домой, половину съедали. Родители нас за это не наказывали...»[15, 964].

Отже, стратегії виживання партійної еліти в роки Голодомору мали діаметрально протилежний характер: забезпечене, сите життя створило для номенклатури певний вакуум. Вони цинічно ігнорували страждання та голодні смерті односельців. Їх стратегія передбачала збереження та примноження їх власного добробуту, їм були байдужі голодні муки земляків. Для них голоду не існувало, бо вони стали творцями цього голоду.

3.3. Соціальна девіація під час Голодомору

Девіантна поведінка являє собою систему вчинків, що відхиляються від загальноприйнятої норми, наприклад, норми психічного здоров'я, права, культури чи моралі. Девіантна поведінка поділяється на дві великі категорії: 1) поведінка, що відхиляється від норм психічного здоров'я, припускає наявність явної чи прихованої психопатології; 2) асоціальна поведінка, що порушує якісь соціальні,

культурні, морально-етичні норми, особливо правові; поведінка, яка не схвалюється суспільством і громадськістю. Коли такі вчинки порівняно незначні, їх називають правопорушеннями, а коли вони серйозні і підлягають покаранню в кримінальному порядку – злочинами. Відповідно говорять про делінквентну (протиправну) і кримінальну (злочинну) поведінку.

По Чубарівському району було зафіксовано ряд випадків, що мали характер девіації. Зокрема, як свідчив керівник політвідділу Чубарівської МТС у своїй доповідній до Москви, у серпні 1933 р. о 10 годині вечора відбулася спроба суїциду директора Пологівської МТС. Наведемо уривок із цієї доповідної: «1. Директор МТС тов. Збежнев зайшов в свою квартиру приступивши до прийняття їжі. В цей час з контори МТС до нього зателефонували. Закінчив розмову по телефону кинувши обід тов. Збежнев взяв наган, поклавши його в кишеню, поцілував сплячу дитину, вийшов з квартири, після чого, приблизно через дві-три хвилини пролунав постріл, потім другий [31, 84].

2. Почула постріл дружина тов. Збежнева у напівістеричному стані піднімає крик почувши який, зібралися мешканці сусідніх квартир в присутності яких вона в напівпритомному стані видає вигуки «де він, він вже застрелився, його немає живого» в цей час зам. Директора тов. Сорока подзвонив до райміліції після чого прибули керівник Райміліції, прокурор, кілька міліціонерів з собакою шукачем, так як зам. Директора тов. Сороку інформували, що тов. Збежнева хтось убив в квартирі.

3. Через півгодини часу, коли стали розшукувати тов. Збежнева, останній знаходився біля майстерні МТС ходив по двору готуючись до виїзду в колгосп і як він заявив після очевидно бажуючи приховати свої наміри накласти на себе руки.

4. Коли тов. Збежнев зайшов в квартиру останній знаходився в сильному нервовому стані, навіть не надав значення тому, що його дружина була в істеричному стані і лише звернувся до неї з виразом ненависті на обличчі зі словами «чого ти кричиш» коли начальник міліції відібрав у тов. Збежнев наган

останній намагався чинити фізичний опір, не дати наган, коли наган був все ж відібраний у нього виявилися дві порожніх гільзи свіжих пострілів, при чому, постріл не порядкові, а через три патрона.

5. Пояснення тов. Збежнева зводяться до того, що постріли він здійснив тому, що з МТС часто крадуть картоплю / лякав злодіїв /, потім пояснив причини своєї нервової напруженості суто виробничими неполадками в МТС.

6. Однак, судячи з поведінки його дружини, що зазначено в пункті другому і поведінку тов. Збежнева як зазначено в пункті четвертому треба думати, що поперше, тов. Збежнев дійсно робив спробу накласти на себе руки хоча він це і заперечує, спроба самогубства не була обумовлена виробничими негараздами, а обумовлена важкими сімейними негараздами, тим більше, що сусіди заявляють про те, що в квартирі тов. Збежнева щодня сварки, руготня і так далі.

Політвідділ зазначає, що завдяки важким сімейними обставинами та частковим виробничим недоліків в роботі тов. Збежнева помічається підвищена нервозність і часта гарячність.

7. Офіційно слідства у цій справі не проводиться, а проводиться з'ясування даної справи в партійному порядку» [31, 84].

У жовтні 1933 р. в артілі «Комунар» (Велика Терса) відбулося самогубство комсомолки (судячи з тексту документів, комсомолка Тимоніна М.І. була явною «ударницею» по реквізіціям, тому суїцид такого «цінного» для партії кадра, розслідувався особливо ретельно). Проте, привертає увагу той факт, що навіть партійні функціонери, й ті проявляли елементи девіантної поведінки. Відповідно, що можна говорити про вимучених та виснажених голодом пересічних селян [31, 112].

Останнім способом виживання в голодуючих регіонах ставало людоїдство. До цього табуваному, асоціальної способу виживання вдатися вирішувалися далеко не всі жителі села, навіть перебували в жахливому стані, на межі голодної смерті. Канібалізм заслуговує на осуд, але тут існує різна ступінь провини. На

підставі джерел можна виділити дві форми людодства під час Голодомору, що розрізнялися по тяжкості скоєного: 1) трупоїдство, тобто поїдання частин тіл померлих людей (вмирали вони в цей час, як правило, від голоду або загострення у зв'язку з голодом хвороб) і 2) вбивство тих чи інших осіб з метою їх поїдання.

Голод приймав найстрашніші форми. Він знищував моральні принципи та заборони, вбивав людину фізично і морально, позбавляв людської сутності. Мертва годували живих, свіжі могили розкопували.

Померлим не було спокою і після смерті. У матеріалах Одеського обласного державного архіву зберігається підбір документів «Записи лікарів-психіатрів про людодство», який містить страшні картини канібалізму. Термін «канібалізм» походить від французького «cannibal» – людод, і означає поїдання людського м'яса, що використовувалося у первісних народів. Побутовий канібалізм практикувався на найдавнішій стадії кам'яного віку. Із збільшенням харчових ресурсів зберігся як виняткове, викликане голодом явище. Релігійний канібалізм зберігся довше і виявлявся в поїданні різних частин тіла вбитих ворогів, померлих родичів. Він базувався на переконанні, що сила та інші властивості вбитого переходили до того, хто з'їв людське м'ясо. На території України заборону канібалізму всередині колективу, обов'язок ділитися їжею з усіма його членами (харчове табу) запроваджено ще 50-40 тис. років тому. Навіть далекі предки слов'ян повністю відкидали людодство, вважаючи його абсолютно неприйнятним для своїх ранніх і пізніх общин. Тим страшнішими виглядають прояви дикості на початку ХХ століття. На ґрунті голоду і пов'язаного з ним здичавіння людодство затьмарило все. Випадки канібалізму, які здебільшого припадали на першу половину 1933 р., поширювали страх серед селян. Траплялося, що односельці чинили самосуди над людодідами, адже їх жертвами ставали насамперед діти. Були і такі випадки, що також виникали на ґрунті порушень психіки, коли батьки свідомо пропонували з'їсти їх після смерті, аби врятувати своїх дітей. Підтвердженням того, що канібалізм носив поодинокий (випадковий) характер, є

свідчення очевидців, які розповідають один і той самий факт людоїдства. Адже, коли подібне траплялося, воно наскільки було жахливим і обурювало селян, що запам'ятовувалося надовго і переказувалося іншим. Факти канібалізму та психічні розлади від голоду помітно змінювали систему морально-етичних цінностей, люди починали миритися з такими діями і вчинками, які ще недавно здавалися абсолютно неприпустимими [42].

Аналізуючи свідчення мешканців Пологівського району, ми постійно зустрічали згадки про факти людоїдства та трупоїдства. Проте, наші респонденти говорили про ці жахи зі слів інших (мовляв, хтось (мати, сусідка чи родичі бачили, що хтось вживав людське м'ясо, але особисто респондент цього не бачив).

Жахливе свідчення мешканки Новомиколаївського району М. Карбівничої про випадки канібалізму напівбожевільної людини і про майже дивовижне врятування самої Марії Карбівничої: «...Пам'ятаю, як одного разу, діти ще всі були живі, мама нас всіх побудила, тай сіла на лежанку. Батько сидів на лаві і почав говорити до мами, пропонуючи їй старшу дочку оставити, а порізати і поїсти менших дітей, щоб вижити. На що мати відповіла: «Іди Денисе в світ куди хочеш, а дітей я не дам!». Батько почав їй розповідати, що сусід Убийвок уже і дітей поїв, і батька з матір'ю і живий зостався. Батько пішов з дому, померли мої сестрички, мама в розпачі. За житню хлібину та відро кукурудзяної муки мати продає хату і разом з дітьми пішки вирушає в дорогу до своєї тітки, яка проживала в селі Роза, хутор 46, зараз село Нововолодимирівка. Йшли пішки, босі, голодні, по залізничним коліям до станції Красна Церква. Питали у людей дорогу, просили хліба. Пам'ятаю з нами трапився такий випадок. Йшовши дорогою ми зустріли діда, який спав на краю, під головою кошолка і піджак підстелений. Мама збудила його, тай дорогу питає до красної церкви, дід дороги не сказав, але запропонував мамі зайти до його хати, відпочити, поїсти. Жив він недалеко, то ж мама погодилась. Зайшовши до хати ми побачили бабу біля плити, яка варила борщ з м'ясом, на табуретці сидить хлопчик і стриже його молода жінка. Дід наказує бабі

нагодувати нас, витягнув з кошолки пів здорової хлібини хліба, тупи і муки торбу, мило, а баба питає його: «Що не продав?». А він каже: «Ні!». А ми дивимось на той хліб, чи одріже дід, коли з кімнати, завішаної ширмою, виходить ще одна жінка з нагрудним фартухом, всим у крові. Дід гримнув на неї, щоб заховалась. Мама з підозрою запитала: «Хто ця жінка?» Дід відповів, що вона не сповна розуму.

Дід зразу каже бабі: «Звари борщу». Баба пішла в погріб, ніби за помидорами, підійшла до невістки, а та їй замок у макітру, а мама побачила, тай нас надвір хотіла вивести, буцімто посидіти, а баба в сіни, хотіла замок на клямку накинуть, а мама руку та ногу у двері вставила, ми вийшли надвір і мама кажуть: «Тікайте, бо повбивають!», а ми як закличимо та тікати у воду (водоймище було якесь). Мама швидко нас перекинула на другий бік і ми побігли на гору, а баба вибігла, та почала кричати: «Верніться, бо мене дід убиває, що я вас випустила!» Дід пустив на нас собаку, завбільшки, як теля. Собака добіг до води і став, а дід з булавою в руках крикнув: «Щастя твоє, що ти втекла!». Назустріч трактор їхав з поля до дороги, та став біля нас. Мама питає у тракториста: «Що то у вас за хата?» А тракторист: «А ви там були? Хто туди попав, відтіль живий не виходить». Забрав нас у трактор, а мама ззаду стала на культиватор і відвіз нас до якогось начальника, розповів про нас йому, а начальник і каже, що котрась з дітей в сорочці родилась, а мама на мене показали. А в тюрму того діда не садили, бо в нього купа грошей була, відкуплявся весь час. Так як можна забути той Голодомор?» [15, 969].

Події ж Голодоморів носили інший характер. Людоїдство цього періоду – це зрушення рівноваги народної психіки, безумний крик душі, невтримний рефлекс, на кінець повна відсутність відчуття гидування. Остаточне невирішене питання, чи є людоїдство винятковим психозом на ґрунті голоду, чи свідомою атавізму психіки людини у зв'язку з переходом її на положення тварин. З медичної (психіатричної) точки зору голод дуже сильно впливає на центральну нервову

систему. Сіра речовина мозку втрачає до 30 % своєї ваги під впливом хронічного голодування. Згідно досліджень І. Павлова, мозок страждає від голодування найбільше – він руйнується. Інший дослідник-психіатр Л. Франк відзначав що, психічна сфера голодуючих знаходиться під впливом страшенної депресії, яка сприяє розладнанню координації психічних елементів. Увага повністю поглинається внутрішніми відчуттями. Г. Гриньов звертав увагу на те, що для всіх функцій при голодуванні характерний пригнічений стан. Погіршення загального психологічного стану суспільства можна ще пояснити постійними війнами, що супроводжувалися насильством і знищенням людей, високою смертністю під час епідемій: «іспанки», холери, тифу. Всі ці фактори зменшили в свідомості народу цінність життя. Звичайно, ці причини напряду не пов'язані з проявами людоїдства, проте мають опосередковане значення. Московський психіатр Л. Розенштейн, вивчивши ряд матеріалів по людоїдству, дійшов до висновку, що канібалізм проявився у найменш цінних з психологічного і соціального боку, елементів. Людоїди – найчастіше інтелектуально нерозвинені люди. У таких натур під впливом голодування настає особлива фаза стану свідомості з тупістю і переважанням елементарних відчуттів (голод, ситість). Як було визначено, більшість людоїдів звичайні селяни, які раніше не страждали ніякими формами психологічних хвороб. Проте були поставлені у виняткові зовнішні умови, які примусили цих людей займатися антилюдськими діями. Викликають увагу факти, що велика кількість людоїдів були жінками, які повинні уособлювати милосердя. Це можна пояснити тим, що крім всіх вищеназваних причин, на жінці завжди висів «Домокловий меч» турботи про інших членів сім'ї, їх побут і харчування. І тому, коли в домі лежав труп когось із членів сім'ї, то виникала дилема: «Чи віддати його на з'їдання червам (поховати), чи рідному батькові, чоловікові, дітям?» Інколи ця дилема вирішувалася на користь останніх. «Я народила сина, я його і зарізала», – говорила одна мати-людоїдка. Відомі випадки, коли багатодітні батьки приносили в жертву когось із своїх дітей, щоб порятувати інших. Інколи

їли також померлих родичів. Людей, що вдавалися до канібалізму, засуджували і найчастіше вироком їм був розстріл. Очевидці свідчать, що заарештовані за людоїдство селяни в село більше не поверталися. Випадки канібалізму були поодинокими в межах декількох сіл, хоча досить численними в масштабах всієї України. Спричинені вони були виключно божевіллям, розладом психіки виснажених багатомісячним голодом людей. Явище канібалізму під час Голодоморів носило історикопсихологічний характер. Тоталітарна система, що зароджувалася своїми діями, спричинила страшне голодування, яке в свою чергу змінило психічний стан українського селянина, штовхнуло деяких його представників на антилюдські вчинки. Людоїдство в Україні не носило релігійного характеру і не повернуло суспільство до стану дикості. Канібалізм не був спадковим і як явище завершився із закінченням голоду. Зрозуміло, що це явище перехідне і викликане важкими тимчасовими умовами.

Підкреслимо, що в більшості випадків трупоїдство, і особливо людоїдство, не залишалися без покарання. Повідомлення представників партійно-радянського керівництва і співробітників органів держбезпеки про випадки канібалізму нерідко закінчуються констатацією, що «людожери ізолюються», тобто піддаються арешту. Втікачі і намагалися сховатися від правосуддя людоїди часом потрапляли на лаву підсудних через кілька років після закінчення голоду.

Голодомори привели до психологічної руйнації українського етносу. Голод ламав людину як особистість, у неї відбувалися незворотні психологічні зміни: деформувалася емоційна сфера, руйнувалася традиційна мораль. Крім того, тоталітарна система ввела суспільство в стан повного страху, залишки якого збереглися до нашого часу.

Отже, стратегії виживання населення Запорізького краю не можна уніфікувати. Характеризуючи стратегії, є сенс умовно поділити людей на великі групи. Перша – селяни, що голодували. Це були не лише так звані «кулаки», це й численна когорта сільської бідноти, селяни-середняки, і, навіть, колгоспники (бо

примусовий вступ до колгоспу не гарантував уникнення голодних страждань). Друга група людей – це мешканці міст. Й хоча в історіографії іноді спостерігаються міфи на кшталт, що міста не знали голоду, проте, наше дослідження дає підстави впевнено ствердувати: міста України взагалі та Запорізького краю зокрема були охоплені голодом. Робітники підприємств так званої «першої черги» будівництва (Дніпробуду, «Запоріжсталі» та ін), хоча й отримували пайки, проте їх калорійність була недостатньою, хліб та жири (не олії, а саме жири) взагалі були відсутніми.

На протилежному полюсі цієї умовної соціальної піраміди перебували гаранті більшовицького режиму – партійні функціонери, активісти, судді, прокурори, червоноармійці. Рівень забезпечення їх особисто та членів їх родин вражає навіть за сучасними критеріями. До так званих спецпайків входили й борошно, м'ясо, риба, і так звані колоніальні товари: тютюн, шоколад, кава. Партійна номенклатура стояла на захисті власних корпоративних інтересів. Їх не цікавили бідування людей, вони їх просто не помічали. Це була стратегія партійної номенклатури 1930-х.

Голод несе не лише фізіологічні, а й психологічні руйнації людського організму. Останні проявляються у відхиленнях від традиційних норм поведінки. Нажаль, наш регіон не уникнув прецедентів девіації: були й випадки канібалізму, й труподства, суїцидів. Втім, такі випадки в черговий раз підкреслюють масштаби трагедії 1932-1933 рр.

ВИСНОВКИ

Справжньою трагедією ХХ століття для України став Голодомор 1932-1933 років. Сталін та його найближче оточення знали про трагічне становище селян, але все це розцінювалося як «безгосподарність», «куркульський саботаж», «правоухильництво» тощо. Щоб припинити голодну смерть селян, керівництво деяких районів та сільрад наслідувалося протистояти такій політиці. У цьому плані загальновідомими стали такі справи як «Оріхівська», «Чубарівська», «Орлянська», «Великотокмацька» та інші.

Причинами Голодомору стала цілеспрямована політика московського уряду. Голод мав штучний характер та його безпосередніми причинами виступали надмірні хлібозаготівельні норми, нещадні реквізиції зерна, продовольства та навіть приватних речей у селян, розкуркулювання, занесення колгоспів, що не впоралися із нормами хлібозаготівель на так звані «чорні дошки», що фактично приречувало людей на вимирання та означало суцільну блокаду конкретного населеного пункту, системні підвищення норм здачі зерна державі. Тільки за 1932 рік коефіцієнт смертності у Запоріжжі та окремих сільських місцевостях краю зріс майже на 20% порівняно з попереднім періодом.

На Запоріжжі, яке традиційно вважається зерновим районом, голод набув свого розмаху наприкінці 1932 р. Селяни нерідко чинили опір насильству. Крім «баб'ячих бунтів» і «волинок», зафіксовані масові виступи селянства нашого краю проти злочинної політики влади. Сільське населення, позбавлене активістами не лише зерна, а практично всього продовольства, було приречене на вимирання. Не на багато краще становище склалося і для мешканців міст Запорізького краю, за винятком працівників великих підприємств, що проходили за першим списком постачання (Дніпрогес, «Запоріжсталь» та ін.). Проте, згідно з архівними документами, і в Запоріжжі, і в інших містах області фіксувалося зростання смертності населення внаслідок голодного виснаження та ряду хвороб,

спричинених тривалим голодом (виразки, безбілкові набряки, катари шлунку та кішківника тощо).

Втім, як показують факти, масова смертність охопила сільську місцевість. З місць до державних і партійних установ вже з початком зими 1932 р. почали надходити розпачливі повідомлення про дедалі зростаючу кількість голодних смертей та опухань від голоду.

Стратегією виживання селян в ці роки став постійний пошук джерел до існування. Люди масово вживали у їжу сурогати: лебедяники (оладки із лебеди), кору дерев, листя, навіть котів, собак, ворон. Поширеним було так зване «виливання ховрашкі» – виманювання тварин із їх норок, щоб потім зварити та спожити їх м'ясо.

Поведінкові рецепції місцевих виконавців Голодомору не є однозначними. З одного боку, місцеве керівництво бачило, якщо не залишити в колгоспах хоча б мінімальну кількість хліба та насінневого фонду, то це призведе до масового голоду та загибелі багатьох людей. На засіданнях бюро райкомів, різноманітних нарадах, у господарствах районне керівництво висловлювалося за те, що план нереальний, виконати його неможливо, тому треба його виконати на 40-50 відсотків. Справа набула розголосу, про це дізнався Сталін. З 25 по 28 грудня 1932 року в Оріхові відбулася виїзна сесія Дніпропетровського обласного суду. На лавах підсудних знаходилося 16 районних керівників, яких було звинувачено у куркульському саботажі хлібозаготівель, свідомому зриві виконання господарсько-політичних кампаній у районі, що призвело до численних збитків як пролетарській державі, так і колгоспникам Оріхівського району.

Швидкий на розправу сталінський суд засудив керівників району до розстрілу, а партійних номенклатурників, притягнутих по цій справі засудили до 10 років позбавлення волі. На довгі роки керівники Оріхівського району залишалися «ворогами народу». І тільки 23 січня 1965 року судова колегія у

кримінальних справах Верховного Суду України скасувала вирок сталінського режиму.

Проте так звані «Оріхівська» та «Чубарівська» справи лише поодинокі прецеденти пошуку управлінцями середньої ланки способів порятунку. Більшість партійних функціонерів виявилися слухняними маріонетками режиму, які стали місцевими інквізиторами над голодними земляками.

В той же час моделі поведінки партійної еліти запорізького краю стала опорою кремлівської влади у реалізації політики Голодомору. Місцева партійна номенклатура забезпечувалася сповна. Згідно з протоколом наради розподільника керівного складу при райвиконкомі, з вересня 1932 р. утворювалося два списки прикріплених до закритого розподільника загальною кількістю 51 особа. Невелике зменшення норм видачі круп та м'яса, у порівнянні з 1931 р., з надлишком перекривалося включенням постачання 6 кг оселедців та свіжої риби, 60 яєць та 15 літрів молока на голову сім'ї, не кажучи вже про утриманців!

Нажаль, такі трагедії, як Голодомор супроводжується зміною моделей поведінки. Відбуваються девіації: суїцидальні настрої, людоїдство, трупоїдство.

Загалом, наслідки Голодомору українське суспільство відчуває до сих пір. Ми не можемо спростувати того факту, що після тривалих голодних стресів, люди похилого віку, намагаються створити запаси продовольства чи борошна. Й ніякі вмовляння щодо беззмістовності таких накопичень, на них не діють. Люди, що пережили Голодомор по сей день не можуть позбутися страху голоду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

Неопубліковані джерела

Державний архів Запорізької області (ДАЗО)

1. Книга реєстрації актів цивільного стану про смерть по Сталінському району. ДАЗО. Ф. Р-5593. Оп 13. Спр. 274. 136 арк.
2. Книга реєстрації актів цивільного стану про смерть по Сталінському району. ДАЗО. Ф. Р-5593. Оп 13. Спр. 275. 234 арк.
3. Книга реєстрації актів цивільного стану про смерть по Сталінському району. ДАЗО. Ф. Р-5593. Оп 13. Спр. 318. 245 арк.
4. Книги реєстрації актів цивільного стану про народження по Ленінському району (Дніпробуд) м. Запоріжжя. 29.08.1935 – 29.09.1935. ДАЗО. Ф. Р-5593. Оп. 13. Спр. 424. 309 арк.

Опубліковані джерела

5. Вейде Б. Записки строителя (1908 – 1935) / Упорядник Н. Швайба. Київ : Б.м., 2012. 140 с.
6. Велике будівництво закінчено. *Червоне Запоріжжя*. 1932, 11 жовтня.
7. Великий голод в Україні 1932 – 1933 років : у IV т. Т. I. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2008. 838 с.
8. Голодомор 1932 – 1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р. Пиріг. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2007. 1128 с.
9. Голодомор 1932 – 1933 років на території Запорізької області: свідчення очевидців / Упорядники Ф. Турченко, І. Шугальова, О. Стадніченко, В. Ткаченко, О. Ігнатуша. Запоріжжя : Дике поле, 2010. 352 с.

10. Голодомор 1932 – 1933 рр. на Запоріжжі. Мовою документів. *Державний архів Запорізької області*. URL: // <http://archivzr.gov.ua> (Дата доступу 13.10.2019)
11. З огляду Запорізької губернської комісії допомоги голодуючим про становище губернії у зв'язку з голодом. *Голод 1921–1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів* / Упоряд. О. Мовчан. Київ : Наукова думка, 1993. С. 94–96.
12. Из репортажа газеты «Пролетар Дніпробуду» о торжественном митинге, посвященном пуску Днепрогэса. 10 октября 1932 г. *Днепровская гидроэлектростанция им. Ленина: Сб. документов и материалов. 1932 – 1980.* / Сост. Л. Ф.Крупина. Днепропетровск : Промінь, 1980. С.24.
13. Коротка інформація місії Нансена повноважному представникові УСРР при всіх закордонних організаціях допомоги голодуючим про стан і перспективи допомоги голодуючим *Голод 1921–1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів* / Упоряд. О. Мовчан. Київ : Наукова думка, 1993. С. 194–197.
14. Международная Комиссия по расследованию голода 1932 – 1933 гг. на Украине. Итоговый отчет / Пер. с англ. Киев : Отделение редакционно-издательской и рекламной деятельности УкрЦЭНДИСИ, при поддержке Палаты украинских адвокатов Канады, 1990. 147 с.
15. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Запорізька область. Запоріжжя : Дике поле, 2008. 1080 с.
16. Орхівська справа 1932. Документи та матеріали / Упоряд. В. Ткаченко. Київ : Ін-т української археографії, 2011. 312 с.
17. Повідомлення Гуляйпільського повіт виконкому та Запорізької губернської комісії допомоги голодуючим Центральній комісії допомоги голодуючим про вимирання з голоду населення повіту. *Збірник документів і матеріалів* / Упоряд. О. Мовчан. Київ : Наукова думка, 1993. С. 75.

18. Свідчення Михайла Бородавки (ЛН10), 1926 р.н., Запорізька область. *Великий голод в Україні 1932 – 1933 років* : у IV т. Т. I. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2008. Т. 1. С. 231 – 232.

19. Свідчення Галюка Вілена Никоновича, дату народження не встановлено, м. Пологи, Пологівського району Запорізької області. Записала Садова І.П. директор Пологівського районного краєзнавчого музею (дату запису не встановлено). *Голодомор 1932 – 1933 років на території Запорізької області: свідчення очевидців* / Упорядники Ф. Турченко, І. Шугальова, О. Стадніченко, В. Ткаченко, О. Ігнатуша. Запоріжжя : Дике поле, 2010. С.210.

20. Свідчення Захудайло Марії Василівни 1904 р.н., м. Переяслав Київської області. Запис 1991 р. *Голодовка 1932-1933 року на Переяславіщині. Свідчення* / Упорядники Ю. Авраменко, В. Гнатюк. Переяслав-Хмельницький–Київ–Нью-Йорк : Вид-во М.П.Коць, 2000. С. 62.

21. Свідчення Звіщик Федора Ілліча 1919 р.н. в селі Чубарівка Пологівського району Запорізької області. *Голодомор: запорізький вимір*. Запоріжжя : Просвіта, 2008. С.328-333.

22. Свідчення Ковшикової Олександри Федотівни, 1923 р.н., смт Михайлівка, Михайлівського району Запорізької області. Записали Карий С., Цілуйко Д., 2008 р. *Голодомор 1932 – 1933 років на території Запорізької області: свідчення очевидців* / Упорядники Ф. Турченко, І. Шугальова, О. Стадніченко, В. Ткаченко, О. Ігнатуша. Запоріжжя : Дике поле, 2010. С.180.

23. Свідчення Кривенка Василя Васильовича, дату народження не встановлено, с. Білоцерківка, Куйбишевського району Запорізької області. Записано 2008 р. *Голодомор 1932 – 1933 років на території Запорізької області: свідчення очевидців* / Упорядники Ф. Турченко, І. Шугальова, О. Стадніченко, В. Ткаченко, О. Ігнатуша. Запоріжжя : Дике поле, 2010. С. 152 – 154.

24. Свідчення Обелець (Потапової) Олени Никонівни, 1920 р. н., с. Михайлівка, Вільнянського району Запорізької області. Записав Нечай В., 2008 р. *Голодомор 1932 – 1933 років на території Запорізької області: свідчення очевидців* / Упорядники Ф. Турченко, І. Шугальова, О. Стадніченко, В. Ткаченко, О. Ігнатуша. Запоріжжя : Дике поле, 2010. С.180.

25. Свідчення Отрішко (діво́че – Залєвської) Марії Іванівни (1928 р.н.) с. Чубарівка Пологівського району Запорізької області. Записала Кірічок Ю.В., 2008 р. *Голодомор 1932 – 1933 років на території Запорізької області: свідчення очевидців* / Упорядники Ф. Турченко, І. Шугальова, О. Стадніченко, В. Ткаченко, О. Ігнатуша. Запоріжжя : Дике поле, 2010. С. 182.

26. Свідчення Отрішко (діво́че – Залєвської) Марії Іванівни (1928 р.н.) с. Чубарівка Пологівського району Запорізької області. Записала Кірічок Ю.В., 2008 р. *Голодомор 1932 – 1933 років на території Запорізької області: свідчення очевидців* / Упорядники Ф. Турченко, І. Шугальова, О. Стадніченко, В. Ткаченко, О. Ігнатуша. Запоріжжя : Дике поле, 2010. С. 196.

27. Свідчення Хелемендик А. Коли Україна пухла з голоду в Бердянському порту пшеницю вантажили на іноземні кораблі. *Запорізька правда*. 1998. 16 липня.

28. Свідчення Худякової Клавдії Михайлівни, 1927 р.н., с. Дмитрівка, Якимівського району Запорізької області. Записав Курдінов М., 2008 р. *Голодомор 1932 – 1933 років на території Запорізької області: свідчення очевидців* / Упорядники Ф. Турченко, І. Шугальова, О. Стадніченко, В. Ткаченко, О. Ігнатуша. Запоріжжя : Дике поле, 2010. С.189.

29. Свідчення Шелех Катерини (1923 р.н.) с. Новоуспенівка Гуляйпільського району Запорізької області. Записано 2008 р. *Голодомор 1932 – 1933 років на території Запорізької області: свідчення очевидців* / Упорядники Ф. Турченко, І. Шугальова, О. Стадніченко, В. Ткаченко, О. Ігнатуша. Запоріжжя : Дике поле, 2010. С.210.

30. Ткаченко Б. Під чорним тавром: документи, факти, спогади. *Ткаченко Б. Під чорним тавром: документи, факти, спогади.* Лебедин : ВВ «Білий лебідь», редакції журналу «ЖЛ», 1993. 464 с.

31. Чубарівська справа. Документи та матеріали / Упоряд. В.Ткаченко, Т.Молдавська. Київ : Ін-т української археографії, 2015. 226 с.

Література

32. 1933: «І чого ви ще живі?» / Упоряд. Т. Боряк. Київ : ТОВ «Видавництво «Кліо», 2016. 720 с.

33. Голод 1932 – 1933 років в Україні: Причини та наслідки / Упор.: В. А. Смолій. Київ : Наукова думка, 2003. 888 с.

34. Гудзь В. В. Голод 1932-1933 років у Мелітопольському районі як явище геноциду. *Голодомор 1932–1933: запорізький вимір.* Запоріжжя : Просвіта, 2008. С.82–99.

35. Данилов В. Дискуссия в западной прессе о голоде 1932 – 1933 гг. и «демографической катастрофе» 30 – 40-х годов в СССР. *Вопросы истории.* 1989. №3. С. 116 – 121.

36. Касьянов Г. Danse macabre: голод 1932 – 1933 років у політиці, масовій свідомості, історіографії (1980-ті – початок 2000-х). Київ : Наш час, 2010. 271 с.

37. Конквест Р. Жнива скорботи: радянська колективізація і Голодомор. Київ : Либідь, 1993. 278 с.

38. Ємець О. Голодомор на Чубарівщині. *Пологівські вісті.* 1998. 25 червня.

39. Кульчицький С. В. 1933 – трагедія голоду. *Радянська Україна.* 1988. 6 серпня.

40. Кульчицький С. В. Кількість жертв уточнюється. *Радянська Україна.* 1990. 1 вересня.

41. Кульчицький С. В. Кому відповідати за Голодомор? *День*. 2008. 26 липня.
42. Кульчицький С. В. Тридцять третій. *Сільські вісті*. 1988. 12 червня.
43. Кульчицький С. Мільони загиблих: скільки саме. *День*. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/milyony-zagyblyh-skilky-same>. (Дата доступу 12.04.2018)
44. Левчук Н., Боряк Т., Воловина О., Рудницький О., Ковбасюк А. Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932 – 1934 рр.: нові оцінки. *Український історичний журнал*. 2015. №4. С.84 – 112.
45. Лозинський А. Загадкові підрахунки жертв Голодомору. *Український погляд*. URL: <http://ukrpohliad.org/national-memory/zagadkovi-pidrahunky-zhertv-golodomoru.html>. (Дата доступу 17.04.2018)
46. Лях С.Р. Жаркое на п'яту річницю жовтневої революції: деталі воєнно-політичного побуту на Запоріжжі у 1922 році. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. XX. Запоріжжя : Просвіта, 2006. С.178–183.
47. Максудов С. Демографічні втрати населення України в 1930 – 1938 рр. *Український історичний журнал*. 1991. №1. С. 121 – 127.
48. Маняк В., Коваленко Л. Пам'ять не працює. *Літературна Україна*. 1990. 2 серпня.
49. Марочко В. Статистика жертв Голодомору 1932 – 1933 років: історично-демографічний дискурс. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Голодомор 1932 – 1933 років: втрати української нації» (Київ, 4 жовтня 2016 року)*. Київ : Видавець Олег Філюк, 2017. С. 25 – 46.
50. Мейс Дж. Україна: матеріалізація привидів / Упор. Н. Дзюбенко-Мейс. Київ : ТОВ «Видавництво Клію», 2016. 688 с.
51. Наулко В. Етнічний склад населення Української РСР: статистико-картографічне дослідження. Київ : Наукова думка, 1965. 276 с.

52. Тимофєєв В. Пізнати правду. Тернопіль : Б.м., 1993. 90 с.
53. Турченко Ф.Г. Пізнати правду. *Голодомор 1932–1933: запорізький вимір*. Запоріжжя : Просвіта, 2008. 350 с.
54. Шитюк М. Голодомори ХХ століття. Київ : Геліон, 1997. 280 с.
55. Шитюк М., Бахтін А. Південна Україна: колективізація і голод (1929–1933). Миколаїв : Б.в., 2006. 210 с.
56. Шугальова І., Молдавський Р. Заклади дитячого піклування напередодні та в роки Голодомору 1932–1933. Запоріжжя : Інтер-М, 2019. 354 с.
57. Frank E. Sysyn. The Ukrainian Famine of 1932-3: the Role of the Ukrainian Diaspora in Research and Public Discussion. *Studies in Comparative Genocide*, Levon Chornajian and George Shirinian eds. London – New York, 1999. 280 p.
58. Serbyn R., Kravchenko B. eds. Famine in Ukraine, 1932 – 1933. Edmonton, 1986. 254 p.